

KS. TADEUSZ KRAHEL

SCHEMATYZMY DIECEZJI WILEŃSKIEJ
JAKO ŹRÓDŁO HISTORYCZNE

LUBLIN 1979

PRZEDMOWA

Coraz częściej na warsztat historyków, zwłaszcza badających dzieje Kościoła w Polsce od końca XVIII w., trafiają schematyzmy diecezjalne oraz w nieco mniejszym stopniu, zakonne*. Są to, jak wiemy, wykazy urzędów parafii, klasztorów i duchowieństwa poszczególnych diecezji lub też domów i duchowieństwa prowincji zakonnych. Jakkolwiek zainteresowanie tego rodzaju źródłem ostatnio bardzo wzrosło, to jednak nie mamy dotąd opracowania, które by całościowo potraktowało schematyzmy danej diecezji czy prowincji zakonnej pod kątem źródłowym. To skłoniło mnie do zajęcia się tego rodzaju publikacjami jednej diecezji, a mianowicie wileńskiej. Jej skrawek w obecnych granicach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej tworzy archidiecezję w Białymstoku, pozbawioną praktycznie archiwaliów. Brak akt archidiecezjalnych był tu dodatkową pobudką do zajęcia się schematyzmami.

Celem tej pracy jest ukazanie, jakie informacje mamy zawarte w schematyzmach wileńskich (do 1925 r.) oraz ocena ich wartości i przydatności dla historyka diecezji wileńskiej. Szczególnie trudne było opracowanie wartości źródłowej tych publikacji z powodu niemożności sprawdzenia niektórych przekazów z archiwaliami, a także dotarcie do schematyzmów z możliwie wszystkich lat, gdyż są porzucane po wielu bibliotekach państwowych i kościelnych oraz archiwach diecezjalnych i zakonnych całego kraju. Zdaję sobie sprawę, że praca ta, będąca pierwszą próbą ukazania pod kątem źródłowym całej gamy informacji zawartych w schematyzmach, posiada niedoskonałości. Mam jednak nadzieję, że przynajmniej w pewnym stopniu przyczynia się do lepszego poznania bogactwa wiadomości zawartych w schematyzmach oraz ich przydatności jako źródła do dziejów diecezji wileńskiej.

BIBLIOGRAFIA ZAŁĄCZNIKOWA I JEJ SKRÓTY

A. RĘKOPISY

- Archiwum Opactwa Cystersów w Mogile (AOCM)
- Rps 38 — Catalogus superiorum, professorum, officialium, studiosorum ac conversorum S. O. Cist. in Collegio Claro Tumbano alias Mogilensi studii provincialis Ord. Cist. ab anno Domini 1759 degentium — —.
- Archiwum Parafialne w Choroszczy (APCh)
- Spis — Księgi spisów parafialnych 1866, 1875, 1905, 1912, 1914, 1919.
- Archiwum Parafialne w Dobrzynie (APD)
- Spis — Księgi spisów parafialnych 1863, 1865, 1866, 1869, 1870, 1873, 1875, 1906, 1909.
- Archiwum Parafialne w Janowie (APJ)
- Spis — Księgi spisów parafialnych 1893, 1899, 1902, 1906, 1909, 1912.
- Archiwum Parafialne w Kalinówce (APK)

* Praca magisterska przygotowana w latach 1970—1971 pod kierunkiem ks. prof. dra h. Stanisława Librowskiego w Katedrze Nauk Podstawowych i Metodologii Instytutu Historii Kościoła KUL.

- Spis — Księgi spisów parafialnych 1866, 1867, 1887, 1914.
Archiwum Parafialne w Narewce (APN)
- Spis — Księgi spisów parafialnych 1861, 1927.
Archiwum Parafialne w Różanymstoku (APR)
- Inw. 1865 — Kopia inwentarza kościoła różanostockiego z 1865 r.
Biblioteka Czartoryskich — Muzeum Narodowe w Krakowie (Czart.)
- Rps 1777 — Privilegia seu fundationes ecclesiarum Dioecesis Vilmensis. W XVII—
—XVIII, k. 493, fol.

B. DRUKI

- Bazyłow: Dzieje — L. Bazyłow: *Dzieje Rosji 1801—1917*. Warszawa 1970.
- Bednarski: Geneza — S. Bednarski: *Geneza Akademii Wileńskiej*. W: Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. T. 1. Wilno 1929, s. 1—22.
- Bednarski: Polonica — S. Bednarski: *Polonica w archiwach jezuickich*. „Nauka Polska”. T. 20: 1935, s. 141—167.
- Bieliński: Uniwersytet — J. Bieliński: *Uniwersytet Wileński (1579—1831)*. T. 1—3. Kraków 1899—1900.
- Boudou: Stolica — A. Boudou: *Stolica Święta a Rosja*. T. 1—2. Kraków 1928—1930.
- Catalogus SJ 1718 — *Catalogus personarum, ex officiorum Provinciae Poloniae Societatis Jesu pro anno 1718*. B.m.r. ss. 21, nrb. 5.
- Catalogus Premisl. 1830 — *Catalogus universi cleri dioecesanu Premisliensium sub saecularis tum regularis anno salutis 1830 sub regimine [...] Joannis Antonii equitis de Potoczki episcopi premisliensis [...]*. Ss. 119.
- Catalogus Silesiae 1748 — *Catalogus Almae Dioecesis Silesiae (1748)*. [Oprac.] C. L. Schattauer. „Archiv. f. Schles. Kirchengesch.”. Bd 26: 1968, s. 289—326.
- Chodyński: Biskupstwo — S. Chodyński: *Płockie biskupstwo*. W: Encyklopedia kościelna. T. 19. Warszawa 1893, s. 569—622.
- Chodyński: Dyrektorium — S. Chodyński: *Dyrektorium, directorium*. W: Encyklopedia kościelna. T. 4. Warszawa 1874, s. 416—420.
- Concilia — *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*. T. 2: *Synody diecezji wileńskiej i ich statuty*. [Oprac.] J. Sawicki. Warszawa 1948; T. 8: *Synody diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*. Wrocław 1957.
- Direct. Gnesn. 1807 — *Directorium officii divini ac missarum [...] ad usum Almae Ecclesiae Metropolitanae et Archidiaecesis Gnesnesis accomodatum, pro anno MDCCCVII — 1807 [...] Francisco Skarbek Malczewski episcopo nominato Vladisl. et Pomeraniae [...], sedem archiepiscopalem Gnesnensem vacantem administrante, conscriptum per Petrum Nolasco Poptawski [...]*. Posnaniae 1806.

- Direct. Helm. 1786 — *Directorium officii divini pro Dioecesis Helmensis in anno Domini MDCCLXXXVI [...] conscriptum in stemma [...] Matiae Garnysz. B.m.r.*
- Direct. Livon. 1797 — *Directorium horarum canonicarum et missarum sub auspiciis [...] Joannis Nepomuceni Kossakowski episcopi livoniensis in annum Domini MDCCXCVII impressum. Vilnae.*
- Direct. Minsc. 1842 — *Directorium officii divini ac missarum pro Dioecesi Minscensi in annum Domini MDCCCXLII sub regimine [...] Pauli Rawa nominati episcopi minscensis [...] administrantis dioecesim minscensem [...] sede vacante [...]. Minscii [1841] Typis J. Stefanowicz C.S.*
- Direct. Mohyl. 1841 — *Directorium horarum canonicarum et missarum ad usum utriusque cleri Archi-dioecesis Mohileviensis in annum Domini MDCCCXLI sub regimine [...] Ignatii Ludovici [...] Pawłowski [...] nominati archi-episcopi mohileviensis [...]. Mohileviae [1840] Typis Cons. Romano-Cath.*
- Direct. Vil. — Rubryce diecezji wileńskiej 1744—1925. (Pełny opis bibliograficzny patrz: Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji wileńskiej — na końcu pracy).
- Dispositio 1727 — *Dispositio personarum Proviandiae Lithuaniae anni 1726 in annum 1727 B.m.r.*
- Długosz: Schematyzmy — T. Długosz: *Schematyzmy diecezjalne jako źródło historyczne*. „Spraw. z Czyn. wyd. TN KUL” Nr 12: 1961, s. 86—89.
- Drukarze — *Drukarze dawnej Polski od XV do XVIII wieku*. Z. 5: A. Kawecka-Gryczowa, K. Korotajowa, W. Krajewski: *Wielkie Księstwo Litewskie*. Wrocław—Kraków 1959.
- Fijałek: Litwa — J. Fijałek: *Uchrześcjanienie Litwy przez Polskę i zachowanie w niej języka ludu*. W: Polska i Litwa w dziejowym stosunku. Kraków 1914, s. 37—333.
- Glemma: Historiografia — T. Glemma: *Historiografia diecezji chełmińskiej aż po rok 1821*. „Nova Pol. sacra.” T. 2: 1926, s. 1—133.
- Hedeman: Historia — O. Hedeman: *Historia powiatu brastawskiego*. Wilno 1930.
- Janowski: Województwo — C. Janowski: *Województwo wileńskie wyzwolone z poroborowej niewoli i obcej przemocy, na zgliszczach wojennej pozogi odrodzone*. W: Wilno i Ziemia Wileńska. T. 1. Wilno 1930, s. 13—30.
- Jedin: Die Entwicklung — H. Jedin: *Die Entwicklung des Breslauer Diözesan-Schematismus*. W: Handbuch des Erzbistums Breslau für das Jahr 1939. Breslau 1939, s. 3—11.
- Jedin: Zur Geschichte — H. Jedin: *Zur Geschichte des Breslauer Direktorioms*. „Archiv f. schles. Kirchengesch.”. Bd 5: 1940, s. 197—204.
- Katalog Włocł. 1969 — *Katalog duchowieństwa i parafii diecezji włocławskiej 1969*. B.m.r.

- KDKW — *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*. T. 1. Wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz. Kraków 1932—1948.
- Kłoczowski: Typy źródeł — J. Kłoczowski. *Główne typy źródeł do geografii historycznej Kościoła w Polsce*. „Spraw. z Czyn. wyd. TN KUL”. Nr 12: 1962, s. 81—85.
- Kozłowska: Likwidacja — J. Kozłowska-Studnicka. *Likwidacja Uniwersytetu Wileńskiego w świetle korespondencji urzędowej*. W. Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. T. 1. Wilno 1929, s. 405—419.
- Kubicki: Bojownicy — P. Kubicki: *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861—1915*. Cz. 1—3. Sandomierz 1933—1939.
- Kubicki: Dwa odczyty — P. Kubicki: *Dwa odczyty*. Sandomierz 1936.
- Kumor: Granice — B. Kumor: *Granice metropolii i diecezji polskich (966—1966)*. „Arch. Bibl. Muz.” T. 19: 1969, s. 271—351; T. 20: 1970, s. 253—374, T. 22: 1971, s. 310—402.
- Kumor: Schematyzmy — B. Kumor: *Schematyzmy diecezji tarnowskiej z XIX w. jako źródło demograficzne*. „Przeszł. demogr. Pol.”. [T.] 1: 1967, s. 67—87.
- Kurczewski: Biskupstwo — J. Kurczewski: *Biskupstwo wileńskie*. Wilno 1912.
- Kurczewski: Kościół — J. Kurczewski: *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju*. T. 1—3. Wilno 1908—1914.
- Kurczewski: O kościele — J. Kurczewski. *O kościele parafialnym w Boćkach*. „Dwutyg. diec. wil.”. R. 5: 1914, s. 35—38, 53—55.
- Lechicki: Rocznik — C. Lechicki: *Rocznik Diecezji Tarnowskiej na rok 1967*. „Stud. hist.”. R. 12: 1969, z. 2, s. 285—287.
- Librowski: Katalog — S. Librowski: *Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji i zakonów historycznej Polski znajdujących się w księgozborze podręcznym Archiwum Diecezjalnego we Włocławku*. „Arch. Bibl. Muz.”. T. 23: 1971, s. 213—310, t. 24: 1972, s. 5—94, t. 25: 1972, s. 39—113, t. 26: 1973, s. 89—197, t. 27: 1973, s. 57—130.
- Librowski: Wizytacje — S. Librowski: *Wizytacje diecezji włocławskiej*. Cz. 1. *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*. T. 1. *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*. Z. 1. *Wstęp ogólny do wizytacji*. „Arch. Bibl. Muz.”. T. 8: 1964, s. 3—186.
- Mańkowski: O rubrycelach — A. Mańkowski: *O dawnych rubrycelach chełmińskich*. „Mies. Diec. Chełmiń.”. R. 78: 1935, s. 552—565.
- Matyno: Kartka — K. Matyno: *Kartka z dziejów naszych*. „Dwutyg. diec. wil.”. R. 4: 1913, s. 32—33.
- Mościcki: Białystok — H. Mościcki: *Białystok. Zarys historyczny*. Białystok 1933.

- Nowacki. Kościół — J. Nowacki. *Dzieje archidiecezji poznańskiej*. T. 1: *Kościół katedralny w Poznaniu*. Poznań 1959.
- Nowowiejski: Wykład — A. Nowowiejski: *Wykład liturgii Kościoła Katolickiego*. T. 3. Płock 1905.
- Obertyński. Na marginesie — Z. Obertyński: *Na marginesie diecezjalnego schematyzmu ormiańskiego*. „Spraw. z Pos. TNW”. Wydż. 2. R. 26. 1933, z. 7/9, s. 203—214.
- Ochmański: Historia — J. Ochmański: *Historia Litwy*. Wrocław—Warszawa—Kraków 1967.
- Ordo Part. Viln. 1799 — *In annum Christi 1799 pro ecclesiis catholicis Dioecesis partis Vilnensis et Samogitiensis earumque universo clero sub imperio [...] Friderici Guilhelmi III Borussorum regis existentibus Ordo divinatorum officiorum per [...] Michaelem Karpowicz [...] administratorem dispositus*. Supraslij. B.r.
- Petrani: Kolegium — A. Petrani. *Kolegium Duchowne w Petersburgu*. Lublin 1950.
- Petrani: Nauka — A. Petrani. *Nauka prawa kanonicznego w Polsce XVIII i XIX wieku*. Lublin 1961.
- Przyałkowski. Żywoty — W. Przyałkowski. *Żywoty biskupów wileńskich*. T. 1—3. Petersburg 1860.
- Rocz. Gnieźn. 1966 — *Rocznik Archidiecezji Gnieźnieńskiej 1966*. Gniezno 1966.
- Rocz. Pozn. 1968 — *Rocznik Archidiecezji Poznańskiej na rok tysiąclecia 1968*. Poznań 1968.
- Rocz. Tarn. 1937 — *Rocznik Diecezji Tarnowskiej na rok 1937*. Tarnów 1937.
- Rocz. Tarn. 1967 — *Rocznik Diecezji Tarnowskiej na rok 1967*. Tarnów 1967.
- Rosiak: Prowincja — S. Rosiak: *Prowincja Litewska Sióstr Miłosierdzia*. Wilno 1933.
- Rubr. Crac. 1750 — *Rubricella Dioecesis Cracoviensis [...] in annum Domini MDCCL [...] conscripta*. Cracoviae. B.r.
- Rubr. Crac. 1753 — *Rubricella Dioecesis Cracoviensis [...] in annum Domini MDCCLIII [...] conscripta*. Cracoviae. B.r.
- Schem. Premisl. 1913 — *Schematismus Dioecesis Premisliensis rit. lat. pro anno Domini 1913*. Premisliae 1913.
- Schem. Vil. — Schematyzmy diecezji wileńskiej 1773—1925. (Pełny opis bibliograficzny patrz: Katalog rubrycel i schematyzmów diecezji wileńskiej — na końcu pracy).
- Schenk: Z dziejów — W. Schenk: *Z dziejów liturgii w Polsce*. W Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce. Cz. 1: Kościół. Początki i zarys rozwoju. Lublin 1969, s. 139—218.
- Skarbek: Sąd — Skarbek: *Sąd diecezjalny*. „Dwutyg. diec. wil.”. R. 1: 1910, s. 9—10, 38.
- Spis Warm. 1967 — *Spis duchowieństwa i parafii diecezji warmińskiej 1967*. Olsztyn. B.r.
- Sułkowski: Karta — [W. Sułkowski] X.Y.Z.: *Kartka z dziejów Kościoła Katolickiego w Rosji*. T. 1—2. Kraków 1889.

- Synodus — *Synodus Archidioecisana Vilnensis ab [...] Romualdo Jałbrzykowski archiepiscopo-metropolitano vilnensi anno Domini MCMXXXI diebus 9, 10 et 11 mensis julii [...] celebrata*. Wilno 1932.
- Szantyr: Wiadomości — Szantyr: *Wiadomości do dziejów Kościoła i religii katolickiej w krajach panowaniu rosyjskiemu podległych*. Poznań 1843.
- Szyroki: Monografia — S. Szyroki: *Monografia parafii janowskiej w dekanacie sokólskim województwa białostockiego*. Białystok 1936.
- Taranowski: Historia — T. Taranowski. *Historia prawa rosyjskiego*. Cz. 1: *Historia ustroju państwowego*. Lwów 1928.
- Urban: Ostatni etap — W. Urban. *Ostatni etap dziejów Kościoła w Polsce przed nowym tysiącleciem (1815—1965)*. Roma 1966.
- Waberski: Mohilewska archidiecezja — K. Waberski: *Mohilewska archidiecezja i prowincja*. W: *Encyklopedia kościelna*. T. 14. Warszawa 1881, s. 531—558.
- Wazyński: Litwa — [A. Wazyński:] *Litwa pod względem prześladowania w niej Rzymsko-Katolickiego Kościoła, szczególnie w diecezji wileńskiej od r. 1863 do 1872*. Poznań 1872.
- Worotyński: Seminarium — W. Worotyński. *Seminarium Główne w Wilnie. Drugi okres dziejów i zmieszenie (1816—1833)*. „Stud. teol.”. T. 10: 1938.
- Wołoncewski: Biskupstwo — M. Wołoncewski: *Biskupstwo żmudzkie*. Kraków 1898.
- Wrzosek: Wskrzeszenie — A. Wrzosek: *Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w r. 1919*. W: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. T. 2. Wilno 1929, s. 1—32.
- Wyczawski: Archidiecezja — E.H. Wyczawski: *Archidiecezja warszawska w świetle schematyzmu z 1863 roku*. „Stud. theol. vars.”. R. 6: 1968, nr 1, s. 289—341.
- Zahorski: Katedra — W. Zahorski: *Katedra wileńska*. Wilno 1904.
- Zongołłowicz: Wydział — B. Zongołłowicz: *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego w okresie 1919—1929*. W: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. T. 2. Wilno 1929, s. 203—251.

WSTĘP

Określeniem schematyzm nazywamy publikacje wydawane przez poszczególne diecezje bądź prowincje zakonne, zawierające wykaz urzędów, kościołów, klasztorów i duchowieństwa diecezji lub prowincji zakonnej¹. Bywają one określane także elenchusami, katalogami i rocznikami, chociaż jako druki na terenie Polski ukazywały się pod różnymi tytułami polskimi (katalog, lista,

¹ Wyczawski: *Archidiecezja*, s. 289.

rocznik, schematyzm, spis, szematyzm) oraz łacińskimi (catalogus, consignatio, elenchus, schematismus, series), rosyjskimi (katalog, spisok)² i niemieckimi (Handbuch, Personalhandbuch, Personalstand, Realhandbuch, Stand)³.

Początkami swymi schematyzmy sięgają połowy XVIII w. W swym zaczątkowym stadium były krótkim dodatkiem do rubryceli, podającym wykaz członków kapituły katedralnej oraz księży zmarłych. Rubrycele zaś są kalendarzami liturgicznymi, podającymi na cały rok wskazania dotyczące mszy św. i brewiarza. Najpierw były rękopiśmienne. Wyłoniły się z niewystarczalności stałych kalendarzy świąt, które początkowo nie podawały świąt ruchomych⁴. Dlatego średniewieczne księgi liturgiczne, przede wszystkim mszały i brewiarze, obok kalendarza, podawały też tabele pozwalające obliczyć termin wielkanocy oraz ścisłe dane na wypadek okurencji i konkurencji różnych oficjów. Uwagi te były zamieszczane czerwonym piśmem i dlatego zwano je rubrykami⁵. Rubryki te, zebrane z ksiąg liturgicznych w całość i opracowane według powszechnego prawa liturgicznego oraz zwyczaju własnej katedry, obok kalendarza, były głównym przewodnikiem dla duchowieństwa w służbie Bożej. Zwano je też rubrycelami wieczystymi. Z czasem zaczęto opracowywać szczegółowe kalendarze liturgiczne z podstawowymi wskazówkami odnośnie oficjum i mszy św. na poszczególne lata. I tak powstały rubrycele roczne, które w wiekach średnich podawano do wiadomości duchowieństwa prawdopodobnie na dorocznych synodach diecezjalnych, lub w razie ich nieodbycia, przez archidiaconów i dziekanów⁶. Z takich rękopiśmiennych rubrycel rocznych mamy zachowaną np. rubrycelę przemyską z 1415 r., znajdującą się razem ze statutami diecezji przemyskiej z tego roku⁷, oraz lubuską na rok 1450/51, ogłoszoną na synodzie tej diecezji w 1450 r.⁸.

Wynalezienie druku umożliwiło coroczne wydawanie rubrycel. Do naszych czasów najstarszych ich egzemplarzy dochoowało się bardzo mało, gdyż nieużyteczne, po upływie roku, szybko ulegały zniszczeniu. Część z nich zachowała się tylko dzięki temu, że użyto ich do oprawy innych ksiąg⁹. Najliczniej dochoowały się rubrycele krakowskie (z lat 1505, 1507, 1511, 1514, 1526, 1527, 1528, 1541, 1552, 1560) oraz gnieźnieńskie (1532, 1535, 1543, 1554) i poznańskie (1518, 1532, 1538)¹⁰.

W związku z przyjęciem przez synod prowincjalny w Piotrkowie w 1577 r. uchwał Soboru Trydenckiego oraz reformy liturgicznej Piusa V, polskie synody diecezjalne z końca XVI i początku XVII w. nakazały używanie brewiarza i mszału rzymskiego, a w związku z tym dostosowano też kalendarze liturgiczne poszczególnych diecezji do kalendarza Kościoła Powszechnego¹¹. Wydawane one były najczęściej pt. Directorium, Ordo lub Rubricella. Z XVI i XVII w. zachowało się ich bardzo mało¹², nieco więcej z XVIII, a od początku XIX w. niektóre diecezje mają prawie komplety tych wydawnictw.

² Librowski: *Katalog*, s. 214.

³ Jedin: *Die Entwicklung*, s. 5—11.

⁴ Nowacki: *Kościół*, s. 764.

⁵ Nowowiejski: *Wykład*, s. 152.— Nowacki: *Kościół*, s. 764.

⁶ Nowacki: *Kościół*, s. 765.

⁷ *Concilia*, VIII, s. 3—5.

⁸ Nowacki: *Kościół*, s. 767.

⁹ Mańkowski: *O rubrycelach*, s. 552.— Nowacki: *Kościół*, s. 765.

¹⁰ Schenk: *Z dziejów*, s. 148.

¹¹ Schenk: *Z dziejów*, s. 148.— Kumor: *Schematyzmy*, s. 70.— Pierwszą taką rubrycelę dla diecezji wrocławskiej wydano w 1663 r. (Jedin: *Zur Geschichte*, s. 197).

¹² Np. z rubrycel chełmińskich XVII w. zachowały się tylko trzy (1611, 1616, 1618) oraz jedna (1737) z XVIII w. (Mańkowski: *O rubrycelach*, s. 553).

Również poszczególne zakony i zgromadzenia wydawały własne kalendarze liturgiczne. Rubrycele zakonne, a zwłaszcza diecezjalne, są cennym źródłem do dziejów liturgii w Polsce.

Od połowy XVIII w. do rubrycel zaczęto dodawać wykazy kapituł katedralnych oraz księży zmarłych. Tak np. w rubrycele diecezji krakowskiej pierwszy raz wykaz księży zmarłych zamieszczono w 1750 r.¹³, a od 1753, ewentualnie od 1752 r. także wykaz prałatów i kanoników katedry¹⁴. Również inne diecezje, mniej więcej w tym czasie, zaczęły zamieszczać w swoich kalendarzach liturgicznych listy członków kapituły i zmarłych kapłanów. Te własne katalogi prałatów i kanoników oraz elenchusy zmarłych stanowiły początkową formę schematyzmu¹⁵, który stopniowo rozwijał się poprzez dodawanie nowych informacji. Np. do rubrycele wrocławskiej pierwszy raz wykaz kapituły katedralnej dodano w 1767 r., od 1781 zaczęto zamieszczać również członków kapituł kolegiackich, dziekanów i księży zmarłych, a od 1797 — wykaz wszystkich kościołów i kapłanów diecezji¹⁶. Podobny rozwój, w swej początkowej fazie, przechodziły schematyzmy innych diecezji. W jednych następował on szybciej, w innych wolniej. Schematyzm łacińskiej diecezji chełmskiej już w 1786 r. zawierał wykaz członków gremialnych kapituły katedralnej, kanoników nadliczbowych i honorowych, konsystorz generalny, kolegium wikariuszy katedralnych, seminarium (profesorowie i uczniowie), a także dekanatami wykaz kościołów i duchowieństwa¹⁷. Inne diecezje dane te zaczęły zamieszczać o wiele później, np. wileńska czy mohylewska.

Jedynym wyjątkiem jest diecezja wrocławska, w której od początku schematyzmy były drukami samoistnymi. Pierwszy elenchus tej diecezji został wydany w r. 1748 i był prywatnym przedsięwzięciem kancelisty i registratora kurii biskupiej Karola Leopolda Schattauera, który go opracował i na własny koszt wydał¹⁸. Podaje w nim wykaz duchowieństwa całej diecezji archidiaconatami, a w ich ramach alfabetycznie wg dekanatów¹⁹.

Od końca XVIII w., a szczególnie od początku XIX, treść oraz układ schematyzmów ulegają bardzo szybkim zmianom. Wzbogaca się zasób podawanych informacji. Katalog gnieźnieński z 1807 r. uwzględnia następujące dane: centralne urzędy diecezjalne, archidiaconaty, dekanaty, parafie, kolegiaty klasztorzy oraz personalia księży²⁰. W następnych latach przybywają nowe informacje, np. w schematyzmie przemyskim w 1830 r. widzimy ponadto ilość wiernych w parafiach, kolatorów kościołów, wykaz szkół z nauczycielami, statystykę diecezjalną oraz alfabetyczny wykaz parafii i księży²¹. Rozwój schematyzmów nie postępował równomiernie, we wszystkich diecezjach. Podczas gdy diecezje zaboru austriackiego miały je już bardzo rozwinięte, w diecezjach zaboru rosyjskiego były jeszcze stosunkowo ubogie w informacje. W drugiej połowie XIX w. elenchusy wzbogacają się o nowe wiadomości:

¹³ Rubr. Crac. 1750.

¹⁴ Rubr. Crac. 1753 (na końcu jest dodany „Cathalogus praelatorum et canonicorum ecclesiae cathedralis cracoviensis” oraz „Elenchus clericorum vita defunctorum in Dioecesi Cracoviensi anno 1751”).

¹⁵ Kumor: *Schematyzmy*, s. 71.

¹⁶ Chodyński: *Dyrektorium*, s. 420.

¹⁷ *Direct. Helm. 1786* (na końcu schematyzmu, bez tytułu).

¹⁸ Jedlin: *Die Entwicklung*, s. 3.

¹⁹ Por. *Catalogus Silesiae*, będący przedrukiem tego najstarszego schematyzmu wrocławskiego.

²⁰ *Direct. Gnesn. 1807* (Drugą część stanowi „Elenchus totius cleri Archidioecesis Gnesnensis”).

²¹ *Catalogus Premisl. 1830*.

tytuł kościoła. czas jego budowy i konsekracji, krótką historię parafii, liczbę wsi okręgu parafialnego, stosunki wyznaniowe, organizacje kościelne, szkoły, przynależność parafii do administracji terytorialnej, poczty i najbliższe stacje kolejowe. Schematyzmy te były wydawane przeważnie co roku i w niektórych diecezjach jako druki samoistne. W diecezji przemyskiej były wydawane oddzielnie przynajmniej od 1830 r.²², w tarnowskiej od 1833²³, chociaż w późniejszym okresie w niektórych latach mogły być znowu drukowane łącznie z rubrycelą. Odłączenie się schematyzmów od rubrycel nastąpiło najwcześniej w diecezjach zaboru austriackiego, gdyż jeszcze w pierwszej połowie XIX w., a w diecezjach zaboru pruskiego i rosyjskiego na przełomie XIX i XX w. lub dopiero w Polsce Niepodległej (np. w diecezji kieleckiej oraz archidiecezji gnieźnieńskiej i poznańskiej)²⁴. W okresie międzywojennym niektóre diecezje zaczęły je wydawać co parę lat, jak np. archidiecezja poznańska²⁵, a obecnie wszystkie diecezje wydają swoje roczniki co kilka lat.

Zasób wiadomości w schematyzmach jest bardzo rozmaity dla różnych diecezji, a także nieraz w ramach jednej diecezji w tych publikacjach z poszczególnych lat. Wprawdzie ogólny zrab wszystkich katalogów jest podobny, gdyż przede wszystkim uwzględnieni są tam rządcy diecezji, biskupi sufragani, kapituły katedralne i kolegiackie, urzędy centralne, parafie, klasztory, duchowieństwo oraz alfabetyczne wykazy parafii i księży, ale w jednych jest to podane bardzo krótko, w innych — szczegółowo i z uwzględnieniem danych, których nie zawierają inne schematyzmy. Tak np. niektóre roczniki diecezji przemyskiej obrządku greckiego podawały uposażenie cerkwi, a także wysokość podatku gruntowego i osobistego duchownych; katalog włocławski z 1939 r. przy poszczególnych parafiach uwzględniał konto bankowe proboszcza i komitetu kościelnego²⁶; wrocławskie od 1846 zawierały przy wszystkich księżach odpowiedni znak drukarski na oznaczenie znajomości języka niemieckiego i polskiego²⁷; śląski z 1936 r. zaznaczał przy księżach, jakie prace mają wydrukowane, a co w rękopisach²⁸; schematyzm diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego z 1913 r. podawał również ilość emigrantów z poszczególnych parafii, których traktował jako swoich diecezjan²⁹; rocznik zaś diecezji tarnowskiej z 1937 r., oprócz bractw i stowarzyszeń, przy parafiach uwzględniał także odpusty oraz datę ostatniej wizytacji kanonicznej³⁰.

Z powojennych roczników jedne są właściwie tylko katalogami personalnymi duchowieństwa diecezji, jak np. włocławski z 1969 r.³¹ czy gnieźnieński z 1966³², inne zawierają także opracowania historyczne diecezji, biskupów i parafii, np. tarnowski z 1967 r.³³, warmiński z 1967³⁴, poznański z 1968³⁵. Nie wydawane są one co roku, lecz co kilka lub nawet więcej lat, np. diecezja

²² Por. *Catalogus Premisl. 1830.*

²³ Kumor: *Schematyzmy*, s. 73.

²⁴ Por. Librowski: *Katalog*, s. 271 i 293.

²⁵ Nowacki: *Kościół*, s. 767.

²⁶ Długosz: *Schematyzmy*, s. 88.

²⁷ Jedin: *Die Entwicklung*, s. 6—11.

²⁸ Długosz: *Schematyzmy*, s. 88.

²⁹ *Schem. Premisl. 1913.*

³⁰ *Rocz. Tarn. 1937.*

³¹ *Katalog Włocł. 1969.*

³² *Rocz. Gnieźn. 1966.*

³³ *Rocz. Tarn. 1967.*

³⁴ *Spis Warm. 1967.*

³⁵ *Rocz. Pozn. 1968.*

warmińska po wojnie wydała 3 schematyzmy (1951, 1959 i 1967)³⁶, diecezje siedlecka i gnieźnieńska ostatnie roczniki wydały w r. 1966, a poznańska w 1968. Wspomnianie roczniki, tarnowski i poznański, podają też materiał źródłowy, na jakim autorzy się oparli i śmiało można je zaliczyć do wartościowych opracowań historycznych. Schematyzmy z ostatnich lat przeważnie nie podają liczby parafian. Wydaje się, że spowodowane to jest względami niezależnymi od wydawców, a ponadto wielu proboszczów parafii miejskich nie wie, ilu ma parafian.

Również zakony i zgromadzenia wydawały swoje schematyzmy. Niektóre z nich zaczęły je wydawać drukiem wcześniej niż diecezje. Jezuici prowincji polskiej pierwszy katalog wydali na r. 1718³⁷, a prowincji litewskiej — dziewięć lat później³⁸. Jezuici od samego początku swego istnienia mieli katalogi pisane ręcznie, a były one dwojaki: roczne i trzyletnie. Katalogi roczne podawały domami wykaz zakonników w danej prowincji i nie zmieniły swego profilu, gdy zaczęto wydawać je drukiem³⁹. Natomiast katalogów trzyletnich nigdy nie wydawano drukiem. W skład katalogu trzyletniego wchodziły: *catalogus primus* — podający skład personalny prowincji, *catalogus secundus* — zawierający charakterystykę psychologiczno-moralną zakonników i *catalogus tertius* — omawiający stronę materialną placówek jezuickich. Katalogi te były wysyłane do Rzymu z racji kongregacji prokuratorów zakonu⁴⁰. Inne zakony w XVIII w. też wydawały swoje roczniki, np. bernardyni prowincji ruskiej od r. 1753⁴¹, a cystersi co najmniej od 1759⁴².

Mimo że od dość dawna historycy korzystają z informacji zawartych w schematyzmach⁴³, to jednak literatura na ich temat jest bardzo skąpa⁴⁴. Mamy bowiem tylko kilka artykułów nieco obszerniejszych i kilka drobnych, prawie przypadkowych. Pierwszą chronologicznie publikacją o schematyzmach, ale tylko ubocznie o nich traktującą, jest encyklopedyczne hasło omawiające dyrektoria, napisane przez ks. S. Chodyńskiego⁴⁵. Szczególne miejsce w literaturze dotyczącej schematyzmów zajmuje pięć prac. Dwie z nich: ks. T. Długosza⁴⁶ i ks. B. Kumora⁴⁷ traktują schematyzmy źródłoznawczo. Pierwsza publikacja ujmuje to bardzo ogólnie, natomiast druga omawia szczegółowo roczniki diecezji tarnowskiej XIX w. pod kątem demograficznym i ocenia wysoko wartość przekazów demograficznych tych druków i ich przydatność do badań z zakresu demografii historycznej. Kolejna publikacja, H. Jedina⁴⁸, jest poświęcona schematyzmom diecezji wrocławskiej. Omawia ich historię i rozwój na przestrzeni od 1748 do 1929 r. Następny artykuł, ks. E.H. Wyczawskiego⁴⁹, jest pracą historyczną na podstawie schematyzmu warszawskiego z r. 1863. Autor daje tu konkretny przykład, jak przedstawia się dowolnie

³⁶ *Spis Warm. 1967*, s. 33.

³⁷ *Catalogus SJ 1718*.

³⁸ *Dispositio 1727*.

³⁹ Bednarski: *Polonica*, s. 151—153.

⁴⁰ Bednarski: *Polonica*, s. 153—155.

⁴¹ Wyczawski: *Archidiecezja*, s. 289.

⁴² AOCM, rps 38.

⁴³ Np. Sułkowska: *Kartka*.— Kurczewski: *Biskupstwo*.

⁴⁴ Librowski: *Katalog*, s. 225.

⁴⁵ Chodyński: *Dyrektorium*.

⁴⁶ Długosz: *Schematyzmy*.

⁴⁷ Kumor: *Schematyzmy*.

⁴⁸ Jedin: *Die Entwicklung*.

⁴⁹ Wyczawski: *Archidiecezja*.

obrona diecezja w świetle jednego rocznika, bez posiłkowania się innymi źródłami i opracowaniami, by w ten sposób zwrócić uwagę na tego rodzaju źródło. Ostatnią z tej grupy publikacją, której należy się specjalna uwaga, jest wydany przez ks. S. Librowskiego pierwszy odcinek *Katalogu rubrycel i schematyzmów znajdujących się w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku*⁵⁰. Publikację tego katalogu autor poprzedza bardzo szerokim wstępem, traktującym o rubrycelach i schematyzmach w Polsce, ich początku i rozwoju, treści, autorach, wydawcach, wartości tych publikacji jako źródła historycznego oraz innych zagadnieniach związanych z tymi drukami, a także o zbiorach rubrycel i schematyzmów archiwum włocławskiego i podającym konkretne uwagi redakcyjne odnośnie publikowanego katalogu.

Na tym właściwie kończy się wykaz najważniejszych prac odnośnie tego zagadnienia. Dla pełności obrazu należy tu jeszcze wspomnieć uwagi ks. Z. Obertyńskiego na temat schematyzmu ormiańskiego z r. 1933⁵¹, recenzję rocznika tarnowskiego z 1967 r. Cz. Lechickiego⁵² i artykuł ks. A. Mańkowskiego o rubrycelach chełmińskich⁵³, w którym uwzględnia także schematyzmy. Ponadto krótkie wzmianki o katalogach znajdujemy w kilku innych pracach S. Bednarskiego⁵⁴, ks. T. Glemmy⁵⁵ i ks. J. Nowackiego⁵⁶.

Na podstawie tej literatury można ogólnie stwierdzić, że zgodna jest ocena schematyzmów jako ważnego źródła historycznego. Jest to jednak literatura bardzo skąpa. Zamierzeniem autorów była raczej sygnalizacja tego rodzaju materiału, bezpośrednia czy pośrednia, oraz jego wartości. Żaden z nich nie miał na celu całościowego wykorzystania tych druków pod kątem źródłowym. Próbuję to uczynić w swojej pracy, traktującej pod tym kątem schematyzmy diecezji wileńskiej. Zdawałem sobie sprawę z trudności, jakie napotkam, zwłaszcza ze skompletowaniem tych katalogów oraz w ocenie wartości informacji tam zawartych bez możliwości konfrontacji ich z archiwaliami. Zwyciężył jednak wzgląd na brak innych dostępnych źródeł do dziejów diecezji wileńskiej, a zwłaszcza wielkie ubóstwo w materiały dotyczące przeszłości kościelnej obecnej archidiecezji w Białymstoku, należącej do ostatnich prawie lat do biskupstwa, a potem arcybiskupstwa wileńskiego.

Rozprawa ta obejmuje schematyzmy diecezji wileńskiej od najstarszego zachowanego zaczątkowego katalogu na r. 1773 do r. 1925, czyli do roku podniesienia diecezji wileńskiej do rangi archidiecezji. Pracę podzieliłem na trzy rozdziały. W pierwszym dałem rys historyczny schematyzmów wileńskich, w drugim ukazałem zasób informacji zawartych w tych drukach, a w końcowym omówiłem wartość tych przekazów. Mimo pewnej nieproporcjonalności, jeśli chodzi o objętość poszczególnych rozdziałów, układ ten wydał mi się najbardziej przejrzysty i dlatego omówienie zawartości elenchusów umieściłem w jednym rozdziale (rozdział II) podzielonym na sześć podrozdziałów. Ażeby uniknąć powtarzania się, duchowieństwo różnych szczebli omówiłem przy urzędach, instytucjach lub parafiach, a nie wyodrębniałem w specjalny podrozdział. Wartość źródłową informacji zawartych w katalo-

⁵⁰ Librowska: *Katalog*.

⁵¹ Obertyński: *Na marginesie*.

⁵² Lechicki: *Rocznik*.

⁵³ Mańkowski: *O rubrycelach*.

⁵⁴ Bednarski: *Polonica*, s. 151—155.

⁵⁵ Glemma: *Historiografia*, s. 31—32.

⁵⁶ Nowacki: *Kościół*, s. 767.

gach, na ile to było możliwe, starałem się opracować na podstawie konfrontacji z literaturą źródłową i opracowaniami, poprzez analizę wiadomości zawartych w schematyzmach oraz częściowo na podstawie konfrontacji z archiwaliami. Na końcu zamieściłem wykaz rubrycel i schematyzmów wileńskich, z których korzystałem, podając także, gdzie się znajdują.

W pracy używam zamiennie terminów schematyzm, katalog, rocznik oraz elenchus. Ponieważ w schematyzmach wileńskich sprawdzenie wiadomości jest ułatwione przez indeksy osobowe oraz, w późniejszym okresie, indeksy miejscowości, posiadających kościoły i kaplice, dlatego w zasadzie nie cytuję w przypisach katalogu, w którym zawarta jest dana informacja, gdy jego rok był wspomniany w tekście.

ROZDZIAŁ I

GENEZA I ROZWÓJ SCHEMATYZMÓW DIECEZJI WILEŃSKIEJ

1. RYS HISTORYCZNY DIECEZJI WILEŃSKIEJ

Bullą papieża Urbana VI „Romanus Pontifex” z dnia 12 III 1388 r., na prośbę króla Władysława Jagiełły, została erygowana diecezja i kościół katedralny w Wilnie¹, uposażone rok wcześniej (17 II 1387 r.) przez tegoż króla². Erekcji, ze zlecenia papieskiego, dokonał biskup poznański Dobrogost. Pierwszym ordynariuszem został biskup Seretu Andrzej, Polak herbu Jastrzębiec³.

Nowo założone biskupstwo objęło swym zasięgiem całą północną część Wielkiego Księstwa Litewskiego. W 1417 r. z terenu diecezji wyłączono Żmudź, przywróconą Litwie pokojem toruńskim w 1411 r. i utworzono biskupstwo żmudzkie⁴. Granice północne i wschodnie diecezji wileńskiej pokrywały się z granicami państwowymi i ulegały częstym zmianom z powodu ciągłych zmian terytorialnych na wschodzie i północy kraju. Pewna stabilizacja granic wschodnich nastąpiła po utworzeniu biskupstwa smoleńskiego, północne zaś uległy zmianom po upadku arcybiskupstwa ryskiego. Granice zachodnie z diecezją płocką i Prusami Wschodnimi, a także południowe — z diecezją łucką i kijowską — były bardziej stabilne. Na zachodnim odcinku nastąpiły tylko pewne zmiany na pograniczu z diecezją żmudzka⁵.

Na mocy bulli erekcyjnej utworzona została kapituła katedralna, składająca się z dwóch prałatów oraz dziesięciu kanoników⁶, która później została powiększona do 18 członków: 6 prałatów i 12 kanoników⁷. Uposażenie biskupstwa, dokonane przez króla Władysława Jagiełłę, zostało powiększone nowymi nadaniami przez Witolda, Aleksandra i innych wielkich książąt litewskich i królów polskich⁸.

Do pomocy biskupom ordynariuszom w rządach tak rozległą diecezją powołano biskupów sufraganów. Najpierw powstała sufragania wileńska (początek XVI w.)⁹, a w XVII w. powołano jeszcze sufraganię białoruską¹⁰ oraz

¹ KDKW, I, nr 10, s. 20—22.

² KDKW, I, nr 1—3, s. 1—10.

³ Fijałek: *Litwa*, s. 64.— Kumor: *Granice*. T. 19, s. 293.

⁴ Kumor: *Granice*. T. 19, s. 294.

⁵ Kumor: *Granice*. T. 19, s. 294—295.

⁶ KDKW, I, nr 13, s. 24—26.— Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 105.— Tenze: *Kościół*, I, s. 6.

⁷ Kurczewska: *Biskupstwo*, s. 107.— Zahorski: *Katedra*, s. 180.

⁸ Kurczewski: *Kościół*, I, s. 6.— Tenze: *Biskupstwo*, s. 23.

⁹ Przyjałkowski: *Zywoty*, I, s. 112.— Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 76.

¹⁰ Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 83.

archidiakoniat białoruski¹¹. Gdy po pierwszym rozbiórze Polski sufragania białoruska znalazła się pod panowaniem rosyjskim, powołano sufraganię trocką²¹. Biskup I. J. Massalski w drugiej połowie XVIII w., dla usprawnienia zarządu diecezją, założył 4 konsystorze okręgowe: w Trokach, Grodnie, Słucku i „na Białorusi”, które jednak szybko zostały skasowane¹³.

Na terenie diecezji działały liczne zakony: benedyktyni, cystersi, dominikanie, franciszkanie i inne. W r. 1569, dzięki zabiegom biskupa Protasewicza, sprowadzono do Wilna jezuitów, którzy założyli tu kolegium, podniesione za czasów króla Stefana Batorego w r. 1578 do rangi akademii¹⁴. Jezuitom powierzono też założone w r. 1582 przez biskupa Jerzego Radziwiłła seminarium diecezjalne¹⁵.

Największe zmiany w diecezji wileńskiej zaszły w czasie rozbiorów i po utracie niepodległości. W 1795 r. biskupstwo wileńskie zostało nawet przez carową Katarzynę skasowane, lecz trwało to krótko, gdyż w 1797 r. przywrócono je do życia¹⁶. W tym okresie diecezja straciła olbrzymią część swego obszaru. Z jej terytorium utworzono arcybiskupstwo mohylewskie i biskupstwo mińskie, a część zagarniętą przez Prusy włączono do utworzonej w 1798 r. diecezji wigierskiej¹⁷.

Według granic zakreślonych dekretem „Pro commissa a Christo Domino” z 8 VIII 1798 r. diecezja wileńska objęła Kurlandię i gubernię wileńską (bez diecezji żmudzkiej)¹⁸. W tym okresie biskupstwo wileńskie posiadało 4 sufraganie: wileńską, trocką, brzeską i kurlandzką, 2 oficjałaty okręgowe: brzeski i kurlandzki, a także, oprócz kapituły katedralnej, 2 kapituły kolegiackie: brzeską i kurlandzką¹⁹. Konkordat z 1847 r. określił granice do terytorium guberni wileńskiej i grodzieńskiej, i na takim obszarze, z czasowymi tylko zmianami, przetrwała do pierwszej wojny światowej. Od r. 1798 diecezja wileńska należała do metropolii mohylewskiej²⁰. Kościół Katolicki na jej terenie przechodził różne koleje, prześladowanie i ucisk, zwłaszcza po powstaniu listopadowym i styczniowym, a także okresy względnego spokoju. Zniszczone zostało na terenie diecezji prawie zupełnie życie zakonne, a także skasowano wiele parafii i dużo kościołów zamieniono na cerkwie prawosławne²¹. Odzyskanie niepodległości umożliwiło znowu swobodną pracę Kościoła Katolickiego.

W ciągu istnienia biskupstwa wileńskiego były pewne próby wyniesienia go do rangi arcybiskupstwa²². Były jednak nieskuteczne. Dopiero po odzyskaniu niepodległości Wilno zostało podniesione w 1925 r. do rangi stolicy metropolii, do której, oprócz arcybiskupstwa wileńskiego, weszły biskupstwa łomżyńskie i pińskie²³.

¹¹ Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 102—103.

¹² Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 86.

¹³ Przyjałkowski. *Zywoty*, III, s. 183.— Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 56.

¹⁴ Bednarski. *Geneza*, s. 1—22.

¹⁵ Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 326.

¹⁶ Kurczewski: *Kościół*, III, s. 402.

¹⁷ Kumor. *Granice*, T. 20, s. 301.

¹⁸ Kumor. *Granice*, T. 20, s. 301.

¹⁹ *Schem. Wil. 1800—1806*.

²⁰ Kumor. *Granice*, T. 20, s. 283.

²¹ Szantyr. *Wiadomości*, II, s. 89—93.— Wazyński: *Litwa*, s. 23, 52—53.— Urban: *Ostatni etap*, s. 229—232.

²² Kumor. *Granice*, T. 22, s. 320—323.

²³ „Acta Apost. Sedis.” T. XVII, s. 276.

2. RUBRYCELE DIECEZJI WILEŃSKIEJ

Początki schematyzmów, jak wiemy, związane były z rubrycelami. Dlatego najpierw trzeba prześledzić powstanie i rozwój tego właśnie rodzaju druków. Trudno jest jednak ustalić, od kiedy były one wydawane w diecezji wileńskiej. Komplikuje to brak najstarszych rubrycel oraz niedostępność archiwaliów. Ks. W. Przyalgowski oraz ks. J. Kurczewski początek wileńskich kalendarzy liturgicznych podają na czasy pontyfikatu biskupa Aleksandra Sapiehy²⁴. Kurczewski bliżej określa datę, wskazując na rok 1665, w którym to kapituła uchwaliła wydrukowanie u jezuitów rubryceli pt. *Ordo divini officii*. Okazuje się, że sąd swój oparł on na aktach kapituły, w których pod datą 9 X 1665 r. zanotowano o zleceniu wydrukowania rubryceli u jezuitów²⁵. Nie wyklucza to jednak możliwości wydawania jej wcześniej. Są zresztą wzmianki świadczące o wydawaniu kalendarzy liturgicznych już w XVI w. Pierwszą informację o nich znajdujemy w statutach synodu biskupa Jana z Książąt Litewskich z r. 1528, które zalecają plebanom, aby posiadali u siebie statuty prowincjalne, sakramentarz i roczną rubrycelę katedralną oraz kalendarz dobrze poprawiony²⁶. Z tekstu statutow można wnioskować, że przynajmniej rubryka roczna kościoła katedralnego była drukiem. To byłoby dowodem, że już przed 1528 r. były wydawane rubrycele wileńskie, podobnie jak np. krakowskie czy poznańskie.

Następną wiadomość o kalendarzu liturgicznym znajdujemy dopiero w statutach synodu biskupa Jerzego Radziwiłła z 1582 r., ogłoszonych przez niego listem pasterskim. Poleca on swemu duchowieństwu do odmawiania godzin kanonicznych używać brewiarza rzymskiego oraz posługiwać się rubrycelą, którą nakazał wydać na ten rok, rozpoczynając od miesiąca marca. Zaznacza też, że w następnych latach, przy Bożej pomocy, będą wydane inne²⁷. Jak było w następnych latach, nie wiemy, gdyż kolejną wzmiankę o kalendarzu liturgicznym mamy dopiero z r. 1611. Pod datą 30 IX tego roku w aktach kapituły mamy notatkę, że wspomniana razem z biskupem postanawiają wnieść do rubryceli na rok następny pamiątkę Smoleńska, świeżo odebranego przez króla Moskwie²⁸. O dyrektoriach z XVII w. dochowało się bardzo mało wiadomości i na tej podstawie trudno powiedzieć, czy były wydawane każdego roku²⁹.

Najstarszą ze znajdujących się w polskich bibliotekach i archiwach rubrycelą wileńską jest *Directorium divini officii iuxta rubricas generales breviarii missalisque Romani nec non decreta S.R.C. pro Dioecesi Vilnensi auctoritate et mandato illustrissimī, excellentissimī et reverendissimī domini, domini Michaelis Joannis Zienkovicz Dei et Apostolicae Sedis gratia episcopi vilnensis, ad annum Domini MDCCXLIV bissextilem, post embolismalem secundum conscriptum* (Vilnae Typis Academiae Societatis Jesu 16° ss. nłb. 76)³⁰. Na od-

²⁴ Przyalgowski: *Żywoty*, III, s. 20.— Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 47.— Tenze: *Kościół*, I, s. 314.

²⁵ Kurczewski: *Kościół*, III, s. 179.

²⁶ *Concilia*, II, s. 129.

²⁷ *Concilia*, II, s. 136.

²⁸ Kurczewski: *Kościół*, III, s. 96.

²⁹ W aktach kapituły wileńskiej wzmiankowane są rubrycele z następujących lat: 1627 (Kurczewski: *Kościół*, III, s. 110), 1666 (Tamże, s. 179), 1685 (Tamże, s. 254). W inwentarzu kościoła różnoustockiego wspomniana jest rubrycela z 1688 r., która w r. 1865 znajdowała się w miejscowym archiwum parafialnym (APR. Inw. 1865).

³⁰ Znajduje się ona w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego, sygn. 016 543.

wrocie karty tytułowej tej rubryceli znajduje się herb biskupa M.J. Zienkowicza Siekierz, przyozdobiony insygniami biskupimi oraz inicjały M[ichael] J[oannes] Z[ienkowicz] D[ei] G[ratia] E[piscopus] V[ilnensis]. Pod herbem znajdują się dwie strofy wiersza łacińskiego oraz dwie sentencje z Pisma św. Następna strona zawiera ewolucje roczne i święta ruchome. Dalsze strony podają oficjum i msze na każdy dzień całego roku. Końcową stroną zajmuje tabela wschodu i zachodu słońca.

Następna z zachowanych rubrycel, pod nieco zmienionym tytułem *Directorium horarum canonicarum et missarum*, jest z 1773 r. Tytuł i herb biskupa I.J. Massalskiego umieszczone są na jednej stronie, a na odwrocie ewolucje roczne i święta ruchome. Układ informacji odnoszących się do mszy i brewiarza jest taki sam jak w kalendarzu liturgicznym z 1744 r. Na końcu, na dwóch stronach przedzielonych tabelą wschodu i zachodu słońca, podany jest wykaz członków kapituły tudzież kilku ważniejszych urzędów i godności diecezjalnych, jak sufragan i archidiaakon białoruski, kancelarz, oficjał okręgowy Podlasia i Grodna oraz lista księży zmarłych. Jest to już początek schematyzmu, który omówimy oddzielnie.

Z XVIII w. mamy zachowanych 7 rubrycel wileńskich: z r. 1744, 1773, 1779, 1781, 1784, 1790 i 1794³¹. Przechowała się też rubrycela diecezji inflanckiej z 1797 r.³², a więc z okresu, kiedy Wilno było stolicą biskupstwa inflanckiego, utworzonego przez Katarzynę II w 1795 r. Należą też wspomnieć o zachowanych kalendarzach liturgicznych na r. 1799 i 1800 dla części diecezji wileńskiej i żmudzkiej, znajdujących się pod zaborem pruskim³³. Zostały one wydrukowane w Supraślu u bazylianów i nie zawierają żadnych dodatków. Z XIX w. mamy już rubrycele z większą ci lat. Poważniejszą luką stanowi brak ich z lat 1807—1817. Ponadto nie ma ich z następujących lat: 1819, 1827, 1830, 1834, 1847 i 1848.

Do 1866 r. kalendarze liturgiczne ukazywały się pod tym samym tytułem co i w r. 1773, a w następnych latach, do 1880 r., nosiły tytuł *Ordo divini officii*. W latach 1868—1874 był on podwójny, gdyż podawano jeszcze tytuł rosyjski *Ukazatel bożestwiennoj służby* (1868) lub *Poriadok bogosłużenija* (w następnych latach). Od r. 1881 wraca dawny tytuł *Directorium*. W latach 1913—1916 rubrycele noszą tytuł *Calendarium pro clero Dioecesis Vilnensis*, a od 1917 r. *Ordo divini officii*.

Rubrycele, oprócz istotnej części, podającej dane dotyczące mszy i brewiarza, zawierały jeszcze ewolucje roczne, święta ruchome, tabele wschodu i zachodu słońca, fazy księżyca, wykazy świąt papieskich i biskupich, spisy rodziny cesarskiej oraz modlitwy w ich intencji, a także różne rozporządzenia i instrukcje, modlitwy przed i po mszy św., suplikacje itd. Ewolucje roczne i święta ruchome były zwykle umieszczane na początku, inne zaś rzeczy — po właściwym kalendarzu liturgicznym a przed schematyzmem. Od 1895 r. instrukcje i modlitwy, z wyjątkiem modlitw za papieża, biskupa i rodzinę cesarską, zaczęto umieszczać na początku rubryceli. Szczególnie dużo tych dodatków było w latach 1904—1916³⁴. Znajdowały się tam instrukcje liturgiczne odnośnie brewiarza i mszy św., wystawienia Najświętszego Sakramentu, mszy żałobnych i za nowożeńców, świąt przeniesionych na niedzielę, mod-

³¹ Rubrycele z 1773, 1779 i 1794 r. nie znane były Estreicherowi.

³² *Direct. Lvon. 1797*.

³³ *Ordo Part. Viln. 1799* znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Jagiellońskiego, a *Ordo Part. Viln. 1800* — w Archiwum Parafii Wniebowzięcia NMP w Białymstoku.

³⁴ Na początku rubryceli z 1914 r. dodatki te zajmują 52 strony.

litwy przed i po mszy, uwagi o częstej Komunii św., litanie, formuły poświęcenia kleru Najświętszemu Sercu Jezusa i inne.

Święta papieskie i biskupie oraz modlitwy w intencji tych hierarchów podają rubrycele w latach 1892—1915. Święta rodziny cesarskiej początkowo były uwzględniane tylko w uwagach odnośnie oficjum i mszy (od 1805 r.), potem podawano je oddzielnie oraz dzielono na święta większe i coraz więcej ich uwzględniano (np. w 1912 r. — 62 dni świąteczne rodziny cesarskiej). Oprócz tych wykazów świąt niektóre rubrycele zawierały spis całej rodziny cesarskiej (1895—1905 i 1913—1916). Ponadto były też podawane modlitwy za rodzinę cesarską. Początkowo były one jednakowe na wszystkie święta, potem zaś inne na święta większe, inne na mniejsze. Modlitwy te w latach 1833—1865 były po polsku, przedtem i potem — po łacinie, lecz od 1868 r. dochodzą jeszcze te same modlitwy po rosyjsku, a od 1906 r. do 1912 są one drukowane po łacinie, po polsku i litewsku, wreszcie ostatni raz, w 1912 r. — tylko po łacinie. Wykaz tych świąt oraz modlitwy były zawsze na końcu, po właściwym kalendarzu liturgicznym. Po nich umieszczano jeszcze suplikacje o zachowanie jedności we wszystkich kościołach oraz psalm 45. Suplikacje te i psalm w latach 1903—1908 były drukowane po łacinie, polsku, niemiecku i rosyjsku (do r. 1905) oraz po litewsku (od 1905 r.)³⁵.

Właściwy kalendarz liturgiczny, podający informacje dotyczące brewiarza i mszy na dany dzień, przeszedł na przestrzeni całego okresu wyraźny rozwój. Mniej więcej od połowy XIX w. informacje te stają się coraz obszerniejsze. Od 1801 r. do 1919 poszczególne dni są podawane według starego i nowego stylu, co było spowodowane nakazem władz rosyjskich³⁶. W latach 1865—1866 w poszczególnych dniach kalendarza ogólnego zaznaczone są oficja partykularne odnośnych kościołów, które z czasem wyodrębniono w osobny kalendarz partykularny (1889—1919). We wcześniejszych rubrycelach wileńskich nie spotykamy kalendarza partykularnego, podczas gdy żmudzkie dyrektorium, według bpa M. Wołonczewskiego, miało go już w 1767 r.³⁷. Cały czas kalendarz ogólny drukowany jest po łacinie. W latach 1868—1902 dochodzi kalendarz po rosyjsku. W rubrycelach z 1868 i 1869 r. drukowany jest on w ten sposób, że jedna strona jest po łacinie, a druga (to samo) po rosyjsku; od r. 1870 do 1874 — miesiąc po łacinie, następnie ten sam miesiąc po rosyjsku, a od 1875 r. po całym kalendarzu łacińskim był drukowany kalendarz po rosyjsku (skrótowy) pod odrębnym tytułem *Porządek bogosłużenia lub Cerkownyj rymsko-katolickieskij ukazatel swiatoj liturgii i swaszczenniczieskich molitw*. Oba te kalendarze od r. 1891 podają też miesiąc styczeń następnego roku, co było spowodowane tym, że rubrycele nieraz wychodziły z druku dopiero w styczniu. Również kalendarz partykularny kościołów w latach 1889—1899 był drukowany po łacinie (*Directorium ecclesiarum particularium*) i po rosyjsku (*Osobiennyj kalendar dla niekotorych kostielow*). W r. 1900 oficja partykularne były uwzględnione w ramach ogólnego kalendarza łacińskiego i rosyjskiego. W latach 1901—1906 kalendarz partykularny zastąpiony jest elenchem tych kościołów wg odpowiedniej numeracji oraz z zaznaczeniem tytułu kościoła, a od 1907 r. znowu mamy odrębny ten kalendarz. Należy też zwrócić uwagę na inne dane zamieszczone w kalendarzu, a mianowicie wskazówki odnośnie okresu, kiedy można lub nie można zawierać związków małżeńskich,

³⁵ W 1904 r. władze carskie cofnęły zakaz druku książek litewskich i tym tłumaczymy pojawienie się w rubrycelach tekstów w języku litewskim (Ochmański: *Historia*, s. 210—211).

³⁶ Wołonczewski: *Biskupstwo*, s. 214.— Kurczewski: *Kościół*, III, s. 425.

³⁷ Wołonczewski: *Biskupstwo*, s. 215.

dni, w które udziela się święceń oraz daty wiosennej i jesiennej kapituły.

Rubrycele do r. 1853 miały strony nie liczbowane. Pagnacja stron od r. 1854 do 1914 była jedna dla kalendarza i schematyzmu. Wyjątek stanowią tu tylko lata 1890 i 1892. W rubrycelach z tych lat odrębną paginację miał kalendarz łaciński i odrębną kalendarz rosyjski wraz ze wszystkimi dodatkami i schematyzmem. Od 1915 r. osobną numerację stron mają instrukcje i modlitwy na początku rubryceli (cyframi łacińskimi), odrębną kalendarz liturgiczny i odrębną schematyzm. Mimo to jeszcze do 1923 r. są one oprawiane razem, a dopiero od 1924 r. oddzielnie wydawane są rubrycele i oddzielnie schematyzmy.

3. POCZĄTKI I ROZWÓJ SCHEMATYZMÓW

Zaczątkową formą schematyzmu był dodatek do rubryceli, podający wykaz członków kapituły katedralnej oraz księży zmarłych. Taką też formę miał pierwszy znany nam schematyzm diecezji wileńskiej, dodany do rubryceli na r. 1773. Podaje on na dwóch stronach wykaz prałatów i kanoników oraz ich koadjutorów i kilku ważniejszych dygnitarzy diecezjalnych: sufragana i archidiacona białoruskiego, kanclerza diecezjalnego, oficjała okręgowego Podlasia i Grodna, a także elenchus księży zmarłych. Przy nazwiskach prałatów, kanoników i innych dygnitarzy podane są ich godności kościelne i państwowe, np. prałat archidiacon Aleksander Horain, biskup hieraneński, referendarz Wielkiego Księstwa Litewskiego, prepozyt katedralnego kościoła żmudzkiego.

Najprawdopodobniej nie był to pierwszy katalog dodany do rubryceli wileńskiej. Trudno jest ustalić, od kiedy zaczęto go dodawać. Zachowana rubrycela z 1744 r. jeszcze tego dodatku nie posiadała. Na podstawie akt kapituły można jednak przypuszczać, że już w 1751 r. kalendarz liturgiczny miał dodany przynajmniej wykaz księży zmarłych. Na posiedzeniu bowiem kapituły dnia 14 V 1750 r. zlecono wydrukować przy tymże wykazie postanowienie zobowiązujące prałatów, kanoników, proboszczów i rektorów kościołów do odprawienia za każdego zmarłego księdza po trzy msze św.³⁸ Takie rozporządzenie przy elenchach zmarłych mamy w zachowanych dyrektorjach do 1784 r.³⁹ W wykazie z 1790 r. jest już zobowiązanie tylko do jednej mszy.

Od r. 1784 katalog wzbogaca się o wykaz oficjalistów katedralnych i diecezjalnych, wikariuszy katedralnych oraz dziekanów. Unikatem jest w tym zaczątkowym schematyzmie z tego roku „Summariusz raportu diecezjalnego z roku 1783”, podający dekanatami statystykę ogólnodiecezjalną wg następujących rubryk: urodzeni obojga płci (męskiej, białogłowiej), przystępujący do sakramentów, nieprzystępujący, zaślubieni, umarli, uczniowie w szkołach parafialnych (szlachta, mieszczenie, chłopci). Szkoda, że taką statystykę mamy zachowaną tylko przy jednej rubryceli. Okazuje się bowiem, że w tym okresie do kalendarzy liturgicznych z innych lat były także dodawane takie wykazy statystyczne. Ks. K. Matyno wspomina o sumariuszach dziekańskich z lat 1783, 1786 i 1788⁴⁰. Sumariusz z 1788 r. był dodany do rubryceli na r. 1790 i podawał bogatsze i bardziej szczegółowe dane statystyczne uwzględniając nie tylko wiernych obrządku łacińskiego, ale także unitów oraz innowierców: dyzuni-

³⁸ Kurczewski: *Kościół*, III, s. 333.

³⁹ Por. *Schem. Wil.* 1773, 1779, 1781, 1784.

⁴⁰ Matyno: *Kartka*, s. 32.

tów, dysydentów, tatarów i żydów⁴¹. W znanym mi egzemplarzu rubryceli z 1790 r. takiego sumariusza nie ma.

Nowością katalogu z 1794 r. jest podana na początku „Illustrissima administratio”, złożona z członków kapituły z biskupem Piotrem Toczyłowskim jako przewodniczącym⁴². Wypada też wspomnieć o schematyzmie z okresu, w którym diecezja wileńska była skasowana. Chodzi o elenchus dodany do wspomnianego już dyrektorium diecezji inflanckiej na r. 1797. Podaje on administratora diecezjalnego in spiritualibus, kapitułę, różne urzędy diecezjalne, kapitulne i katedralne, dziekanów oraz księży zmarłych. W wykazach tych uwzględniona jest właściwie tylko była diecezja wileńska, a wcale nie ma śladu diecezji inflanckiej i piltyńskiej, z którymi została połączona pod nazwą diecezji inflanckiej. Wśród dziekanów figurują tu jeszcze dziekani augustowski i knyszyński, których dekanaty były w zaborze pruskim.

Z biegiem lat katalogi się rozwijają, stają się coraz obszerniejsze i podają więcej wiadomości. Schematyzm z 1800 r. podaje biskupów sufraganów, kapitułę katedralną, konsystorz, oficjałów okręgowych, dostojników diecezjalnych i katedralnych (magister ceremonii, notariusz kapituły, regens seminarium, egzaminatorzy diecezjalni, archiwista, penitencjarz katedralny), wiceprałatów i wikariuszy katedralnych, dziekanów oraz księży zmarłych. Od r. 1801 katalogi wzbogacają się o następujące informacje: wykaz członków kapituł kolegiackich, wizytatorów i prowincjałów zakonnych, superiorów 4 konwentów⁴³ i cenzorów ksiąg duchownych. Do r. 1806 układ i zasób wiadomości jest mniej więcej taki sam. Brak rubrycel z lat 1807—1817 uniemożliwia śledzenie rozwoju schematyzmów w tym okresie. W 1818 r. mamy już schematyzm zajmujący 44 strony (nlb.) i zawierający, oprócz wiadomości podawanych przez poprzednie elenchusy, także Kolegium Duchowne Rzymsko-Katolickie, deputowanych z duchowieństwa do sądów państwowych, seminarium diecezjalne (profesorowie) oraz alfabetyczny wykaz kleru świeckiego diecezji wileńskiej z wyrażonym stanowiskiem i miejscem pracy. Szczególnie bogate są dane odnośnie deputowanych do sądów i różnych komisji państwowych. W katalogu z 1818 r. wyszczególnieni są oni w następującej kolejności: 1) deputowani do sądów cywilnych a) w guberni wileńskiej, b) grodzieńskiej, c) kurlandzkiej; 2) do sądów granicznych: a) guberni wileńskiej, b) grodzieńskiej; 3) deputowani na sesje instytutu propagującego szczepienia przeciwko ospie: a) na sesje centralne guberni (Wilno, Grodno, Mitawa), b) na sesje powiatowe. Układ i bogactwo wiadomości w tym względzie w różnych latach były rozmaite. Najpierw jest tendencja do coraz obszerniejszego wyliczania wszystkich sądów i komisji (8 str. w r. 1818, 20 str. w 1839), potem zaś ograniczono te informacje (6 str. w 1872 r.).

W schematyzmie z 1820 r. widzimy wyraźny postęp w wykazie księży. Oprócz stanowiska i miejsca pracy podany jest też wiek każdego i lata kapłaństwa. Z nowych elementów znajdujemy tu tylko „Komisję kierującą seminariami diecezji wileńskiej”. Na szczególne uwzględnienie zasługują elenchusy z lat 1821—1822. Podają one szczegółowy wykaz klasztorów z wypisanym składem personalnym przebywających w nich zakonników. Od r. 1833 do 1842 mamy w schematyzmach wykaz księży zakonnych będących wikariuszami i kapelanami na terenie diecezji. W katalogu z 1832 r. notujemy

⁴¹ Matyno: *Kartka*, s. 33.

⁴² Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 57.

⁴³ Podami są superiorzy następujących konwentów: benedyktynów w Trokach, cystersów w Wistycy, kamedulów w Pozajściu i kartuzów w Berezie.

ostatni raz wymienioną kolegiatę kurlandzką, w 1844 r. — kolegiatę brzeską, a w 1843 — ostatni raz są podani wizytatorzy i prowincjałowie. Elenchusy z lat 1844—1849 zawierają wykaz dziekanów i deputowanych do sądów az z 5 guberni: wileńskiej, grodzieńskiej, kowieńskiej, kurlandzkiej i mińskiej, co było związane z nowym rozgraniczeniem guberni, w wyniku którego w granicach diecezji wileńskiej znalazły się tereny należące do tych guberni. Rubrycelą z 1850 r. schematyzmu nie zawiera wcale⁴⁴. Za to elenchus z 1851 r. jest wzbogacony o wykaz kościołów w diecezji i duchowieństwa przy nich pracującego oraz wykaz alumnów studiujących w Akademii Duchownej w Petersburgu i w Seminarium Duchownym w Wilnie. Porównując ze schematyzmami innych diecezji, w wileńskich dane te zaczęto zamieszczać stosunkowo późno. Inne diecezje, nawet w Cesarstwie Rosyjskim, informacje te zaczęły drukować wcześniej, np. wykaz kościołów i duchowieństwa w schematyzmie mohylewskim był już w 1841 r.⁴⁵, a w mińskim w 1842⁴⁶. W latach 1829—1854 na początku każdego katalogu podawano arcybiskupa mohylewskiego, od 1855 — całą hierarchię kościelną w Cesarstwie Rosyjskim, a od 1858 figuruje tam biogram papieża. Od 1854 r. strony rubrycel i schematyzmów są liczbowane. Objętościowo schematyzm przerasta już rubrycelę (w 1854 r. kalendarz liturgiczny ma str. 56, a katalog 82 str.).

Układ schematyzmu w tym okresie przedstawia się następująco: papież, biskupi rzymsko-katolicycy w Cesarstwie Rosyjskim, Rzymsko-Katolickie Kolegium Duchowne, biskupi diecezji wileńskiej, kapituła katedralna, konsystorz wileński, seminarium diecezjalne (profesorowie i alumni), egzaminatorzy diecezjalni, cenzorzy kazań, kościoły w diecezji wileńskiej, alfabetyczny wykaz duchowieństwa, elench księży zmarłych. Taki układ ma schematyzm z 1862 r. i mniej więcej taki sam mają wszystkie inne od połowy XIX w. W następnych bowiem latach nie zachodzą ważniejsze zmiany w układzie. Pojawiają się pewne informacje nowe, niektóre zaś zanikają. W latach 1868—1872 uwzględniana była kancelaria metropolitalna. Od 1872 r. zaczęto umieszczać wykaz hierarchii w Królestwie Polskim, którą pierwszy raz podano pt. „W Przewiślańskim Kraju”. W następnych latach drukowano ją razem z hierarchią cesarstwa pod ogólnym tytułem „W Rosyjskim Imperium” albo oddzielnie pt. „W Królestwie Polskim”, a wreszcie od 1878 r. aż do 1902 podawano już stale pod wspólnym tytułem „W Imperium Rosyjskim”. Elenchus z 1873 r. wzbogaca się o wykaz klasztorów diecezji wileńskiej, alfabetyczny spis kościołów i klasztorów oraz chronologiczny katalog biskupów wileńskich. Zaprzestano natomiast umieszczać deputowanych do sądów. Odtąd tylko zaznaczano, że deputowanymi są administratorzy i wikariusze tych parafii, na terenie których odbywają się sądy. Nowością jest podział księży zmarłych na białe duchowieństwo i mnichów (polecających się modlitwom białego duchowieństwa). Przy kościołach zaczęto zaznaczać poczty i najbliższe stacje kolejowe (od 1885 r.), w alfabetycznym wykazie kościołów dodano klasy i liczby parafian oraz w alfabetycznym wykazie księży dodano rok sprawowania danego urzędu. Od 1888 r. drukowano też wykaz księży emerytów.

Aż do r. 1902 schematyzmy właściwie nie mają tytułu, któryby odpowiadał ich zawartości treściowej. Zaczynały się tytułem pierwszej informacji, np. „Illustrissimum capitulum”, „Administratio dioeciesana”, „Illustrissimi suffra-

⁴⁴ Wszystkie trzy znane mi na ten rok rubrycele schematyzmu nie posiadają.

⁴⁵ *Direct. Mohyl. 1841.*

⁴⁶ *Direct. Minsc. 1842.*

ganei”, „Collegium Romano-Catholicum Ecclesiasticum”, „Hierarchia Romano-Catholica” lub „Jerarchija Rimsko-Katoliczeskaja”. Dopiero od r. 1903 schematyzm nosi tytuł *Elenchus omnium ecclesiarum et unwersi cleri Dioecesis Vilmensis*. Jednak w latach 1913—1920 znowu na pierwszej stronie schematyzmu figuruje jako tytuł „Hierarchia Romano-Catholica”. W następnych latach tytuł ulega częstym zmianom: w r. 1921 — *Elenchus venerabilis cleri saecularis ac regularis Dioecesis Vilmensis*, w 1922 — *Schematismus*, a od 1923 r. — *Catalogus ecclesiarum et cleri Dioecesis Vilmensis*.

W latach 1903—1905 schematyzm jest podwójny, w języku łacińskim i rosyjskim. W łacińskim elenchusie na szczególną uwagę zasługuje „Series et gesta episcoporum Vilmensium”. Podani są tu w kolejności chronologicznej wszyscy biskupi ordynariusze wileńscy z krótkim życiorysem i omówieniem ich działalności. Wykaz hierarchii znowu jest podzielony na „In Imperio” i „In Regno Poloniae”. Po konsystorzu jest po raz pierwszy wymieniona kancelaria kurii biskupiej. Katalog w języku rosyjskim był nieco krótszy, gdyż nie podawał wykazu biskupów. Obszerny katalog biskupów wileńskich mamy tylko w schematyzmach z 1903 i 1904 r., w następnych bowiem jest zamieszczona historia diecezji: w 1905 r. — od początku diecezji do biskupa Protasewicza († 1580), w 1906 — ciąg dalszy dziejów biskupstwa od biskupa Kotowicza († 1685), w 1907 — do biskupa Massalskiego († 1794) i w 1909 — do nominacji biskupa Żylińskiego. Kościoły i duchowieństwo umieszczano teraz w kolejności alfabetycznej dekanatów, a nie guberniami, jak dotąd. W latach tych schematyzmy wzbogacają się o nowe elementy: w 1909 r. podana jest diecezjalna komisja „a vigilantia” i komisja do spraw liturgicznych; w 1910 — cenzorzy ksiąg i komisja deputowanych do spraw dóbr duchownych i ziemskich, a w 1911 — sąd diecezjalny oraz egzaminatorzy i konsultorzy prosynodalni. Dane te nie były umieszczane regularnie.

W schematyzmach z lat 1913 i 1914 podano wykaz całego kolegium kardynalskiego, patriarchów, kongregacji, polskich dostojników uhonorowanych papieskimi odznaczeniami oraz wykaz arcybiskupstw i biskupstw w krajach europejskich (w Austro-Węgrzech i Niemczech uwzględnieni są arcybiskupi i biskupi polscy), a także ogólna liczba kardynałów, archidiecezji i diecezji na świecie. Schematyzmy te zawierają też listę profesorów Akademii Duchownej w Petersburgu oraz krótką historię tej uczelni i wykaz rektorów. Na końcu schematyzmu z 1915 r. dodano zmiany, jakie zaszły w czasie druku, a mianowicie nastąpiła zmiana arcybiskupa mohylewskiego, biskupa lubelskiego oraz zmiany personalne w obsadzie parafii diecezji wileńskiej.

Od 1915 r. wprowadzono oddzielną numerację stron rubryceli i schematyzmu, lecz w dalszym ciągu były one wydawane razem. Dopiero od 1924 r. zaczęto je wydawać oddzielnie. Ze zmian, jakie zaszły w tych latach, należy uwzględnić to, że od 1917 r. hierarchia kościelna jest podawana według prowincji mohylewskiej i warszawskiej, od r. 1919 nie figuruje już Duchowne Kolegium Petersburskie, a od 1920 — konsystorz wileński, którego miejsce zajęła kuria biskupia. W 1922 r. pierwszy raz podany jest nuncjusz papieski w Polsce oraz jego audytor. Z nowych rzeczy, które wchodzi w tym czasie w skład katalogów, należy wymienić wykaz kapelanów wojskowych, oddzielny spis kleru zakonnego, listę alumnów studiujących na wydziale teologicznym Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie oraz księży studiujących na uczelniach krajowych i zagranicznych.

Treść i układ schematyzmu na r. 1925 przedstawia się następująco: biogram papieża, nuncjusz i audytor nuncjatury, kościelne prowincje mohylewska i warszawska, wileński biskup ordynariusz i sufragany, kapituła katedralna, kanonicy honorowi, kuria diecezjalna, dziekani, seminarium, alumnii seminarium na wydziale teologicznym uniwersytetu, duchowni diecezji wileńskiej na akademiach i uniwersytetach, bazylika katedralna, obszerny wykaz kościołów (ze zwięzłymi danymi odnośnie historii kościołów, duchownych tam pracujących i ilością wiernych parafii), kościoły i kler diecezji wileńskiej w granicach Litwy, kapelani wojskowi, alfabetyczny katalog kleru diecezjalnego, alfabetyczny wykaz księży i kleryków w granicach Litwy, wykaz księży zmarłych, księży emeryci, kler zakonny (wg domów), katalog biskupów wileńskich, alfabetyczny spis kościołów i kaplic.

Od 1926 r. schematyzm nosi tytuł *Catalogus ecclesiarum et cleri Archidioecesis Vilmensis*. W roku bowiem poprzednim diecezja została podniesiona do rangi archidiecezji. W następnych latach, do r. 1939, układ i zasób informacji zamieszczanych w katalogach wileńskich pozostał prawie bez zmian.

Porównując schematyzmy wileńskie z takimi samymi publikacjami innych diecezji do r. 1925 można powiedzieć, że nie należą one do najbogatszych lecz średnich pod względem zasobu zamieszczanych informacji. Również pod względem rozwojowym nie należą do czołowych, gdyż niektóre informacje, np. wykaz kościołów, ilość parafian zaczęto umieszczać stosunkowo późno, a innych, uwzględnianych przez schematyzmy wielu diecezji, nie podawano wcale, np. wykazu miejscowości w parafiach. Zasób wiadomości, podawanych przez katalogi wileńskie, jest mniej więcej taki sam, jak innych diecezji zaboru rosyjskiego. W zaborze tym zresztą były pewne nakazy czynników państwowych odnośnie tego, co mają zawierać rubrycele, a także, jakie dane mają wejść w skład elenchów diecezjalnych⁴⁷. Profil schematyzmów wileńskich, wypracowany w czasach niewoli, mało się zmienił po odzyskaniu niepodległości.

4. REDAGOWANIE SCHEMATYZMÓW

Schematyzmy w swym początkowym okresie, a także wówczas, gdy sła- nowiły paralelny człon rubrycel, były opracowywane przez tę samą osobę. Niekiedy trwało to aż do czasu rozdziału obu druków. Rubrycele i schematyzmy większości diecezji podawały autorów tych druków, wileńskie zaś ich nie uwzględniały i dlatego trudno jest powiedzieć, kto je opracowywał. W innych diecezjach w XVIII i na początku XIX w., a nawet w drugiej jego połowie, kalendarze liturgiczne i elenchusy były opracowywane najczęściej przez wicedziekana czyli dziekana kolegium katedralnego wikariuszy, rzadziej zaś przez wiceprepozyta czy wicekustosza lub kogoś innego z niższego kleru katedralnego⁴⁸. Bywały też wypadki, że opracowywaniem tych druków zajmowali się inni duchowni, np. w archidiecezji gnieźnieńskiej na przełomie XIX i XX w. robił to regens seminarium⁴⁹.

W diecezji wileńskiej, przynajmniej w XVIII i na początku XIX w., rubrycele i schematyzmy opracowywał przypuszczalnie ktoś z katedralnego kolegium wikariuszy. Nie wiemy natomiast zupełnie kto je opracowywał później,

⁴⁷ Kubicki: *Bojownicy*. Cz. 1. T. 1, s. 109.

⁴⁸ Chodyński: *Biskupstwo*, s. 603.— Librowski: *Katalog*, s. 221.

⁴⁹ Por. Librowski. *Katalog*, s. 272—274.

do początku XX w. Rubrycelę na 1913 r. opracował ks. Leopold Chomski, a na r. 1914 — ks. Adam Kuleszo. Jedynie te dwie rubrycele wileńskie podają swoich autorów. Nie wiemy jednak, czy ci sami opracowywali również kalendarz liturgiczny, a schematyzm przygotowywał do druku któryś z księży pracujących w kancelarii biskupiej⁵⁰. Rubrycele na r. 1915 i 1916 były opracowane przez ks. L. Żebrowskiego, a na 1917 r. i następne przez ks. A. Cichońskiego. W tym okresie opracowywanie owych druków należało do profesora liturgiki w seminarium i mistrza ceremonii. Schematyzmy zaś w tym czasie były opracowywane przez księdza pracującego w kancelarii kurii biskupiej, a od 1919 r. — przez notariusza kurii⁵¹. W opracowywaniu schematyzmów przed r. 1914 brał udział także ks. Jan Kurczewski. Wspomina on w swej publikacji *O kościele parafialnym w Boćkach*⁵² o zbieraniu materiałów historycznych do „rubryceli”. Jego udział w opracowywaniu schematyzmów przypuszczalnie ograniczał się do strony historycznej, a więc do dziejów poszczególnych rządców diecezji oraz kościołów i parafii.

Materiał do ułożenia katalogu autor otrzymywał z konsystorza lub kurii biskupiej. Do tych urzędów co roku dziekani, a w niektórych latach bezpośrednio proboszczowie⁵³, nadsyłali dane ze swoich dekanatów i parafii⁵⁴. Z pewnością również kapituły, seminarium i klasztory wysyłały tam dane dotyczące tych instytucji. Spoza diecezji zaś napływały do konsystorza, bądź kurii w formie pism urzędowych dane odnoszące się do spraw pozadiecezjalnych, jak papież, kolegium duchowne czy hierarchia kościelna. Na podstawie tych materiałów autor opracowywał schematyzm na dany rok. Od 1871 r. nakaz władz państwowych określał nawet, jakie dane mają wejść w skład rubryceli i schematyzmu⁵⁵.

Przed oddaniem do druku rękopis rubryceli i schematyzmu, przynajmniej od r. 1841, musiał przejść cenzurę kościelną i państwową. Od rubryceli na r. 1842 aż do 1907 r. każda zawiera na odwrocie karty tytułowej aprobatę cenzury państwowej, w niektórych latach z zaznaczeniem obowiązku złożenia w komitecie cenzury prawem określonej liczby wydrukowanych egzemplarzy.

Do r. 1867 i od 1903 schematyzmy były drukowane po łacinie, a w latach 1868—1902 po rosyjsku. Wprowadzenie języka rosyjskiego było związane z represjami popowstaniowymi przeciwko Kościołowi Katolickiemu i polskości na ziemiach zaboru rosyjskiego. W ciągu trzech lat (1903—1905) były wydawane podwójne schematyzmy: po łacinie i po rosyjsku. Podobnie rubrycele w latach 1868—1905 były drukowane po łacinie i po rosyjsku. Jedynie dodatki do rubrycel, jak modlitwy za rodzinę cesarską, suplikacje z psalmem 45, a czasem pewne rozporządzenia i wyjątkowo nazwiska cenzorów kazań w schematyzmie z 1833 r. były wydrukowane po polsku. Na początku XX w. niektóre dodatki do rubrycel były drukowane także po litewsku⁵⁶, a suplikacje z psalmem 45 przez kilka lat również po niemiecku.

⁵⁰ Z rozmowy z ks. prałatem Antonim Cichońskim, rektorem Seminarium Duchownego w Białymstoku.

⁵¹ Jak wyżej.

⁵² Kurczewski: *O kościele*, s. 36.

⁵³ „Kurenda Diec. Wil.”. R. 2: 1922, s. 5, 96.

⁵⁴ *Schem. Wil. 1784.*— „Kurenda Diec. Wil.”. R. 3: 1923, s. 65, 78.

⁵⁵ Kubiński: *Bojownicy*. Cz. 1. T. 1, s. 109.

⁵⁶ Por. przyp. 41.

5. WYDAWCY, NAKŁADCY I DRUKARNIE

Na kartach tytułowych większości rubrycel wileńskich zaznaczono, że zostały one ułożone i wydane „iussu et autoritate” lub „autoritate et mandato” rządcy diecezji. Z tego można wnioskować, że wydawcą, firmującym te druki był ordynariusz diecezji: biskup, administrator lub wikariusz kapitułny. Jedynie rubrycela na r. 1913 ma zaznaczone, że „editit” ją ks. L. Chomski, który też według wszelkiego prawdopodobieństwa opracował ją i przygotował do druku. Publikacje te, rubrycele i schematyzmy, jako firmowane przez rządców diecezji, mają charakter urzędowy.

Nakładcy rubrycel i schematyzmów wymienieni są tylko w kilku wypadkach na początku XX w. Wcześniej nakładcą była z pewnością kapituła katedralna (XVI—XVIII w., a może i początek XIX) oraz konsystorz generalny (XIX w. i chyba początek XX), a w pewnych latach prawdopodobnie biskup⁵⁷. Kalendarze liturgiczne oraz katalogi na r. 1913 i 1914 ukazały się nakładami drukarni, a w 1915—1916 kancelarii kurii biskupiej, co jest zaznaczone na tych drukach. Od tego czasu nakładcą tych publikacji była kuria biskupia.

Każda z zachowanych rubrycel ma podaną drukarnię, w której została wytłoczona. Nie wiemy natomiast, gdzie były drukowane niezachowane dyrektoria, zwłaszcza XVI i XVII w. Po rozpoczęciu przez jezuitów działalności drukarskiej w Wilnie, najprawdopodobniej były one drukowane w ich typografii. Na to wskazuje również zapiska w aktach kapituły⁵⁸. Także pierwsza z zachowanych rubrycel została wydrukowana w drukarni akademickiej jezuitów. W latach 1773—1794 dyrektoria były drukowane w drukarni królewskiej. Właściwie była to ta sama typografia akademicka, tylko już po kasacie jezuitów⁵⁹. W latach 1800—1806 i 1820—1844 były one publikowane w drukarni diecezjalnej, a w 1818 u misjonarzy przy kościele św. Kazimierza. Potem wydawano je u A. Marcinowskiego (1845—1854), a w następnych latach aż do 1925 r. najczęstszym miejscem druku rubrycel i schematyzmów była drukarnia J. Zawadzkiego. W tym okresie wydawano je też w innych drukarniach: A. Marcinowskiego, A.G. Syrkina, J. Blumowicza, M.R. Romma, V. Kopecia, A. Rutkowskiego, w drukarni Znicz oraz „Żaibas”⁶⁰.

ROZDZIAŁ II

ZASÓB WIADOMOŚCI ZAWARTYCH W SCHEMATYZMACH

A. INFORMACJE NATURY OGÓLNOKOŚCIELNEJ

1. PAPIEZ I DOSTOJNICY KOŚCIOŁA POWSZECHNEGO

Do r. 1857 schematyzmy wileńskie nie zawierały żadnych danych dotyczących papieży. Jedynie na początku każdej rubryceli był podany rok rządów aktualnego Ojca św., np. „Pontificatus SSmi Gregorii XVI a die Januarii incipit annus tertius” (*Direct. Viln. 1820*). Od 1858 r. każdy elenchus na początku zawierał biogram papieża, w którym było podane imię aktualnego

⁵⁷ *Concilia*, II, s. 136.

⁵⁸ Kurczewski: *Kościół*, s. 179.

⁵⁹ *Drukarze*, z. 5, s. 31.

⁶⁰ O drukarzach i drukarniach w Wilnie por. *Drukarze* oraz L. Abramowicz: *Drukarstwo wileńskie*. W Wilno i Ziemia Wileńska. T. 2. Wilno 1929, s. 109—116.

rządcy Kościoła, jego poprzednie imię i nazwisko oraz najważniejsze dane biograficzne. Biogram ten zwykle zajmował całą pierwszą stronę schematyzmu. Zakres zawartych w nim informacji właściwie przez cały czas był mniej więcej taki sam.

Innej hierarchii, spoza Cesarstwa Rosyjskiego i Królestwa Polskiego, zwykle schematyzmy nie podawały. Wyjątkiem są tu dwa elenchusy z lat 1913—1914. Znajdujemy w nich wykaz kolegium kardynalskiego, patriarchów obrządku łacińskiego i wschodniego, kongregacji oraz ilościowy stan episkopatów w krajach europejskich, a także ogólną ilość godności papieskich, prałatów domowych, asystentów i protonotariuszy apostolskich. W godnościach papieskich oraz episkopatach Austro-Węgier i Niemiec wyszczególnieni są dostojnicy polscy oraz polskie prowincje kościelne i biskupstwa. Podobnie w kongregacjach uwzględnieni są polscy ich członkowie. Ostatnie kilka schematyzmów wymienia nuncjusza apostolskiego w Polsce Wawrzyńca Lauriego oraz audytora nuncjatury. Natomiast pierwszy nuncjusz w odrodzonej Polsce, Achilles Ratti, nie był jeszcze uwzględniany w wileńskich katalogach.

Te informacje, dotyczące papieży i dostojników kościelnych spoza Polski i Rosji, nie mają dla nas większej wartości, gdyż możemy je znaleźć w innych drukach.

2. HIERARCHIA KATOLICKA W CESARSTWIE ROSYJSKIM I KRÓLESTWIE POLSKIM

Hierarchia rzymsko-katolicka pierwszy raz podana jest w schematyzmie na r. 1855 i od tego czasu umieszczana w każdym roczniku. Do 1871 r. mamy wykaz biskupów metropolii mohylewskiej, a od następnego roku również biskupów Królestwa Polskiego. Wykaz ten wyszczególniał biskupów razem pod wspólnym tytułem „W Rosyjskim Imperium” (1878—1902) lub oddzielnie wymieniał hierarchię w Cesarstwie Rosyjskim oraz w Królestwie Polskim (1872—1877 i 1903—1916). W schematyzmach od 1917 do 1925 r. biskupi są wymieniani według prowincji kościelnych, mohylewskiej i warszawskiej, a cała hierarchia katolicka Rzeczypospolitej Polskiej podawana jest od r. 1926.

Na podstawie tych wykazów biskupów możemy prześledzić nie tylko jacy byli rządcy i sufragani w poszczególnych diecezjach, ale także organizację diecezjalną w Cesarstwie Rosyjskim i Królestwie Polskim oraz zmiany w niej zachodzące. Wg schematyzmu z 1855 r. w Rosji było arcybiskupstwo mohylewskie oraz 6 diecezji: wileńska, telszewska czyli żmudzka, łucko-żytomierska, kamieniecka, mińska i tyraspolska. Od 1869 r. nie mamy już w katalogu diecezji kamienieckiej, a od 1870 — mińskiej. W 1913 r. przybywa administratura apostolska Armenii, a od 1919 znowu figurują diecezje kamieniecka i mińska oraz nowa diecezja ryska. W Królestwie Polskim cały czas figuruje archidiecezja warszawska oraz 6 diecezji: kielecka, włocławska czyli kujawsko-kaliska, płocka, lubelska, sandomierska i sejneńska, a od 1919 r. przywrócona diecezja podlaska.

Jeśli chodzi o obsadę poszczególnych stolic biskupich, to są lata, kiedy znaczna ich część jest nie obsadzona i rządzą nimi administratorzy lub wikariusze kapitułni. W r. 1871 w metropolii mohylewskiej normalnie obsadzona była tylko diecezja telszewska czyli żmudzka (bp M. Wołonczewski), a w Królestwie Polskim w r. 1872 tylko diecezja sandomierska (bp J.M. Juszyński). Były to lata szczególnie ciężkie dla Kościoła Katolickiego w zaborze rosyjskim. Ze schematyzmu z 1886 r. dowiadujemy się, że w tym roku były

obsadzone wszystkie diecezje w Królestwie Polskim i z wyjątkiem diecezji wileńskiej, wszystkie w Cesarstwie Rosyjskim, a w 1919 r. na wszystkich stolicach biskupich obu metropolii widzimy biskupów ordynariuszy.

3. RZYMSKO-KATOLICKIE KOLEGIUM DUCHOWNE W PETERSBURGU

Dokładnie nie wiemy, od kiedy roczniki wileńskie zaczęły umieszczać wykaz członków Rzymsko-katolickiego Kolegium Duchownego w Petersburgu. Brak jest bowiem rubrycel z lat 1807—1817. Katalog z 1806 r. tego wykazu jeszcze nie zawierał, a w 1818 ma już zamieszczony. Kolegium to powstało w 1801 r. W skład jego wchodziło trzech członków oraz 6 asesorów z poszczególnych kapituł katedralnych. Etaty w Kolegium mieli też: prokurator, 2 sekretarzy, tłumacz, egzekutor oraz 7 junkrów i służba¹. Schematyzmy notują członków, asesorów, prokuratora i sekretarza.

Wg katalogu z 1818 r. prezesem Kolegium był wówczas arcybiskup mohylewski S.B. Sistrzeńcewicz, stanowisko drugiego członka wakuowało, a trzecim był sufragan żmudzki bp S. Giedrojć. Asesorami z poszczególnych kapituł byli: z mohylewskiej — sufragan kijowski bp W. Kamionko, z wileńskiej — kanonik K. Dmochowski, ze żmudzkiej — prałat O. Houwałt, z łuckiej — kanonik J. Onoszko, z kamienieckiej — kanonik I. Pawłowski i z mińskiej — kanonik P. Rawa. Prokuratorem Kolegium był J. Krzyżanowski, a sekretarzem B. Rączewski, obaj radcy dworu, ludzie świeccy. Od r. 1868 w schematyzmach wśród asesorów figurują też przedstawiciele kapituł metropolii warszawskiej. Od 1902 r. notujemy zmniejszoną liczbę asesorów do czterech, po dwóch z metropolii. Związane to było z reorganizacją tegoż kolegium w 1901 r.²

Na podstawie tych corocznych wykazów możemy prześledzić skład personalny kolegium oraz wszelkie zmiany organizacyjne w nim zachodzące aż do końca jego istnienia, czyli do r. 1917. Ostatni raz Kolegium Duchowne figuruje w schematyzmie na 1918 r. Właściwie w tym roku już ono nie istniało. Schematyzm bowiem został oddany do druku przed ogłoszeniem nowej ustawy o organizacji Kościoła Katolickiego w Rosji w dniu 25 VIII 1917 r., z którą to chwilą kolegium przestało istnieć³.

4. CESARSKA AKADEMIA RZYMSKO-KATOLICKA W PETERSBURGU

W schematyzmach z 1913 i 1914 r. mamy podany wykaz profesorów poszczególnych przedmiotów wykładanych w Akademii Duchownej oraz lektorów i urzędników. Zamieszczony jest także katalog rektorów od początku istnienia Akademii, która, jak wiemy, istniała najpierw w Wilnie, a w 1842 r. została przeniesiona do Petersburga⁴. W roczniku z 1913 r. mamy też krótki rys historyczny tej uczelni, ukazujący ją jako kontynuację Uniwersytetu Wileńskiego oraz Akademii Duchownej Wileńskiej i Warszawskiej. Katalog rektorów podaje ich w kolejności chronologicznej od pierwszego rektora Akademii Duchownej Wileńskiej ks. Alojzego Osińskiego, a kończy na aktualnym w tym roku ks. Aleksandrze Kakowskim. Z wykazu profesorów i przedmiotów widzimy obsadę profesorską oraz przedmioty, jakie były wykładane. Okazuje

¹ Petrani: *Kolegium*, s. 31—37.

² Petrani: *Kolegium*, s. 114.

³ Petrani: *Kolegium*, s. 123.

⁴ Petrani: *Nauka*, s. 292.

się, że część wykładowców nie miała doktoratów, a lektorzy byli w ogóle bez stopni naukowych. Wśród profesorów było najwięcej kapłanów z archidiecezji mohylewskiej oraz sejneńskiej (po trzech).

B. ORGANIZACJA DIECEZJI WILEŃSKIEJ

1. GRANICE DIECEZJI ORAZ ICH ZMIANY

Na podstawie schematyzmów możemy określić zasięg terytorialny diecezji oraz jej granice. Od katalogu z 1784 r. mamy podawane dekanaty. Na ich podstawie jednak nie możemy dokładnie zakreślić granic diecezji, gdyż nie były tu wyszczególnione parafie, a dekanaty były bardzo rozległe. Możemy tylko uchwycić zmiany terytorialne, jakie zachodziły. Od 1818 r. znajdujemy w schematyzmach dalsze dane, które nam pozwalają dokładniej określić obszar i granice diecezji, mianowicie wykazy deputowanych do sądów i państwowych komisji różnego szczebla oraz alfabetyczny wykaz duchowieństwa z podanym miejscem pracy (parafia, filia, kaplica) oraz dekanatem. Z wykazu deputowanych orientujemy się, jakie jednostki administracji państwowej były w obrębie diecezji. Nieraz były one o wiele mniejsze od dekanatów, np. dekanat kurlandzki rozciągał się na kilka powiatów. Wykaz księży z placówkami ich pracy pozwala na dokładniejsze zakreślenie granic, lecz ponieważ w tym czasie wiele parafii znajdowało się w rękach zakonników, których schematyzmy przeważnie tu nie uwzględniały, ustalenia te nie byłyby dokładne. Dopiero od r. 1851 elenchusy podają dekanatami wykaz parafii i filii oraz kaplic, i to pozwala na dokładniejsze wytyczenie granic diecezji a także jej podziału terytorialnego. Nie możemy jednak tego uczynić z dokładnością do poszczególnych miejscowości, gdyż roczniki wileńskie nie podawały miejscowości i wsi wchodzących w skład poszczególnych parafii, jak np. schematyzmy tarnowskie czy lwowskie.

Na podstawie schematyzmów możemy ustalić, kiedy i jakie zachodziły zmiany terytorialne diecezji wileńskiej od r. 1784. Nieco utrudnia to brak niektórych roczników. Zmiany te dostrzegamy w schematyzmach (zachowanych) z lat: 1800, 1851, 1870, 1884 i 1926. Trzeba tu wziąć pod uwagę, że schematyzmy podawały stan późniejszy o kilka miesięcy od rzeczywistego czyli położenie z chwili, gdy rubrycele z katalogami oddawano do druku. Ponadto, nieraz dość długi okres czasu upływał od decyzji o nowym rozgraniczeniu do jej wykonania, np. konkordatem z 1847 r. dokonano nowego rozgraniczenia diecezji w Cesarstwie Rosyjskim, Pius IX bullą „*Universalis Ecclesiae cura*” potwierdził to w r. 1848, a wykonanie tego, jeśli chodzi o diecezję wileńską, nastąpiło w 1849 r.⁵ Inna znowu sprawa to zmiany wprowadzone przez czynniki państwowe, a nie zaaprobowane przez Stolicę Apostolską, jak np. kasata i przyłączenie diecezji mińskiej do wileńskiej⁶.

2. ARCHIDIAKONATY

Wiadomości dotyczące archidiakonatów są bardzo skąpe. Dotyczą tylko samych archidiakonów. Na tej podstawie można mówić o dwóch archidiakonatach występujących w schematyzmach, białoruskim i białostockim. Jednak

⁵ Boudou: *Stolica*, I, s. 559.— Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 182.— Kumor: *Granice*. T. 20, s. 302.

⁶ Kumor: *Granice*. T. 20, s. 298 i 302—3.— Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 183.

archidiaconat białostocki w ramach diecezji wileńskiej już nie istniał, a pozostała tylko godność honorowa archidiacona białostockiego⁷.

Schematyzmy wymieniają dwóch archidiaconów białoruskich: ks. Jana Szumskiego (1773) i ks. Władysława Wańkowicza (1779—1794). Zanik archidiaconatu białoruskiego łączy się z rozbiorem Polski i utworzeniem z terenów wschodnich diecezji wileńskiej archidiecezji mohylewskiej⁸. W katalogach są wymienieni także następujący archidiaconi białostoccy: ks. Adam Radziszewski (1851—1863), ks. Józef Bąkowski (1864), ks. Aleksander Gintowt (1865—1870), ks. Aleksander Kopiczewicz (1871—1874) i ks. Jan Malyszewicz (1885—1889). Jakkolwiek dane te zdają się świadczyć o urzędzie archidiacona białostockiego (fungens munere, ispołniajuszczij dołżnost lub archidiaconus białostocensis), to jednak nie było już w tym czasie archidiaconatu białostockiego, a pozostała tylko tytułarna godność archidiacona, wyrażająca się w pensji rządowej, lecz bez władzy⁹. Archidiaconat bowiem, po odłączeniu go od archidiecezji mohylewskiej i przyłączeniu w 1849 r. do diecezji wileńskiej, przestał istnieć.

3. OFICJAŁATY OKRĘGOWE

Ze schematyzmów możemy wnioskować o istnieniu następujących oficjałatów okręgowych w diecezji wileńskiej: białoruskiego, podlasko-grodzieńskiego, trockiego, brzeskiego i kurlandzkiego. W latach 1773—1781 mamy wymienionych oficjałów Białej Rusi (bp sufragan F. Towiański) oraz Podlasia i Grodna (M. Kadłubowski, kanonik inflancki), a w elenchusach z lat 1779—1781 figuruje oficjał trocki z tytułem generalnego (bp sufragan trocki Józef Kossakowski). Były to oficjałaty utworzone przez bpa Massalskiego. Brakuje tu tylko oficjałatu słuckiego, założonego również w tym samym czasie i przez tego samego biskupa. Trwały one krótko, albowiem nie przyniosły spodziewanej pomocy w załatwianiu spraw¹⁰. W latach 1800—1805 schematyzmy wymieniają jeszcze oficjała okręgowego brzeskiego (bpa sufragana brzeskiego Adama Kłokockiego) oraz kurlandzkiego (Jana Goldberga, prepozyta kapituły inflanckiej). Oficjałaty te istniały przy sufraganiach i trwały krótko, gdyż następne schematyzmy ich nie wymieniają. Nie mamy opracowań oficjałatów w diecezji wileńskiej, a ze schematyzmów bardzo mało możemy o nich powiedzieć; lecz to co jest, może stanowić przynajmniej punkt wyjściowy do badań w tym względzie.

4. DEKANATY

a) SIEĆ DEKANALNA I JEJ ZMIANY

Sieć dekanalną i wszelkie zmiany w niej zachodzące możemy prześledzić na podstawie katalogów od r. 1783. Pierwszy bowiem wykaz dekanatów mamy w zaczątkowym schematyzmie na r. 1784, ale jak wiemy, podaje on stan z końca poprzedniego roku. Mamy tu wyszczególnione dekanaty dwukrotnie, raz przy wykazie dziekanów, a drugi przy statystyce dekanalnej. Diecezja liczyła wówczas 26 dekanatów: wileński, pobojski, oszmiański, świrski, lidzki, raduński, wilkomirski, kupiski, brasławski, trocki, simneński, grodzieński, kowieński, olwicki, połocki, nowogródzki, słonimski, różański, wołkowyski,

⁷ Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 104.

⁸ Waberski. *Mohilewska archidiecezja*, s. 531.— Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 103.

⁹ Kurczewski. *Biskupstwo*, s. 104.

¹⁰ Przyalgowski. *Zywoty*, III, s. 183—184.— Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 56.

witebski, orszański, miński, radoszkowicki, bobrójski, knyszyński i augustowski. Podczas gdy na przestrzeni minionych wieków bardzo rzadko zachodziły zmiany w sieci dekanalnej diecezji¹¹, to teraz, od końca XVIII w., zmiany te następują bardzo często. Były one powodowane nie tylko zmianami granic diecezji, lecz także tworzeniem nowych dekanatów, a niekiedy zanikiem niektórych, przynajmniej czasowym. Zmiany w sieci dekanalnej notujemy w schematyzmach z następujących lat: 1800, 1801, 1818, 1829, 1837, 1840, 1844, 1851, 1854, 1870, 1884, 1921, 1924 i 1925. Najwięcej dekanatów w diecezji wileńskiej (33) było w ostatnim roku przed wyniesieniem Wilna do rangi archidiecezji (*Schem. Vil. 1925*) oraz w latach 1869—1883, po przyłączeniu diecezji mińskiej — również 33 dekanaty. Tylko 8 dekanatów: Wilno, Oszmiana, Lida, Troki, Grodno, Slonim, Świr i Wołkowysk przetrwało cały okres od 1783 do 1925 r. w granicach diecezji. Inne bądź znalazły się poza granicami diecezji na stałe, bądź na pewien czas; jeszcze inne w pewnych okresach nie istniały, a pozostała ilość powstała w późniejszym czasie. Wszystko powiedziane świadczy o tym, jak sieć dekanalna była płynna.

Z wykazami dekanatów zamieszczanymi przez schematyzmy wiążą się pewne niejasności i pytania, np. dlaczego w latach 1801—1806 nie figurowały w wykazach dekanaty pobojski i kupiski, a w latach 1801—1828 — dekanat raduński. Niektóre dekanaty zmieniły z czasem swoje nazwy np. radoszkowicki od r. 1851 figuruje jako wilejski, a świrski w katalogach z lat 1801—1828 jako zawilejski. Może też kogo dziwić, że dopiero od schematyzmu na r. 1801 figurują tam dekanaty kurlandzki i semgalski, podczas gdy ich tereny już w 1798 r. zostały przyłączone do diecezji wileńskiej. Okazuje się jednak, że Kurlandię i Semgalię dopiero w 1800 r. bp J.N. Kossakowski podzielił na 2 dekanaty¹².

Od 1851 r., gdy zaczęto podawać wykaz kościołów parafialnych, filialnych i kaplic, możemy śledzić zasięg terytorialny poszczególnych dekanatów i zmiany ich granic. W r. 1862 największy dekanat (biorąc pod uwagę ilość parafii) — bielskiej liczył 25 parafii i filii parafialnych, najmniejszy zaś — pruzński 6 parafii. Przeciętna liczba parafii należących do jednego dekanatu w skali ogólnodiecezjalnej wynosiła wg schematyzmu z r. 1862 około 13,5. Wg katalogu z 1884 r. liczby te kształtowały się następująco: największy dekanat, bielski — 20 parafii, najmniejszy, kobryński — 2 parafie, a średnia ilość parafii w dekanacie wynosiła około 11.

Ciekawie przedstawia się stosunek terytorialny dekanatu do terytorialnych jednostek administracji państwowej. W guberni wileńskiej w II połowie XIX i na początku XX w. w większości powiatów były po 2 dekanaty. Tylko w wileńskim powiecie były 3 dekanaty oraz w dzisieńskim powiecie — 1 dekanat. W guberni zaś grodzieńskiej każdemu powiatowi odpowiadał jeden dekanat.

b) DZIEKANI

Pierwsze wykazy dziekanów (od 1784 r.) podają dekanat, imię i nazwisko dziekana, parafię, którą zarządza i stopień prawny w niej (kuratus, prepozyt). W późniejszym czasie informacje te zostały poszerzone o stopień naukowy, posiadane ordery, wiek życia, kapłaństwa i sprawowania danego stanowiska.

¹¹ Taką samą liczbę dekanatów notujemy w wykazie kościołów synodu biskupa A. Sapiehy z 1669 r. (Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 467—469) co i w katalogach drugiej połowy XVIII w).

¹² Przyalgowski: *Zywoty*, III, s. 221.

Wiadomości te mogą okazać się bardzo pomocne przy opracowywaniu biografii poszczególnych dziekanów oraz rzucają dużo światła na urząd dziekana w diecezji. W r. 1783 na 24 dziekanów (dekanat oszmiański wakował, a orszański i witebski miały wspólnego dziekana) 12 było kanonikami, a w 1794 r. aż 20 (10 kanoników smoleńskich i 10 inflanckich). W okresie istnienia kolegiaty brzeskiej wśród dziekanów i wicedziekanów widzimy dużo kanoników tejże kolegiaty (wg schem. z 1818 r. — 13). Z biegiem czasu wśród dziekanów spotykamy coraz mniej kanoników gremialnych, a pojawiają się kanonikaty honorowe. Notujemy też dziekanów z odznaczeniami papieskimi (cubicularius intimus i cubicularius honorarius Suae Sanctitatis). Godne prześledzenia są też stopnie naukowe dziekanów. W pewnych okresach sporo dziekanów miało stopnie naukowe (w 1842 r. — dziewięciu), a w niektórych ani jeden (np. w 1880 r.). Z całą pewnością nie można opierać się na tych danych odnośnie stopni naukowych, gdyż nie zawsze u wszystkich księży je uwzględniano. Na podstawie schematyzmów można też prześledzić, jakimi orderami i odznaczeniami dziekani bywali odznaczani przez władze państwowe, oraz jakie inne funkcje sprawowali. Od r. 1872 do 1904 dziekani byli także cenzorami kazań, a w latach 1872—1884 egzaminatorami na beneficja i kierownikami rekolekcji kapłańskich. Wykazy dziekanów zamieszczone w schematyzmach mogą być bardzo przydatne przy sporządzaniu od r. 1783 listy dziekanów poszczególnych dekanatów.

5. PARAFIE

Informacje dotyczące parafii schematyzmy wileńskie zaczęły umieszczać stosunkowo późno. Dopiero w 1851 r. mamy pierwszy wykaz kościołów parafialnych, filialnych i kaplic. Przedtem nieco wiadomości w tym względzie można było zdobyć ubocznie, w alfabetycznym wykazie księży oraz w deputowanych do sądów i w cenzorach kazań. Od tego zaś roku mamy wykaz parafii, filii i kaplic, klasy parafii, kościoły zakonne oraz duchowieństwo obsługujące poszczególne kościoły. Stopniowo zakres informacji podawanych tu poszerzano. Od 1860 r. zaczęto zamieszczać liczbę parafian, a od 1873 tytuł kościoła, czas budowy istniejącego kościoła, z jakiego materiału i przez kogo zbudowany. Wyjątkowo tylko był podany czas budowy pierwszego kościoła na danym miejscu. Potem zaczęto umieszczać czas fundacji, fundatora, kto uposażył oraz historię kościoła. Jedne kościoły posiadały więcej informacji, inne mniej. Na podstawie tych danych możemy prześledzić następujące zagadnienia: kościół parafialny — czas fundacji i budowy kościoła, fundator, kto uposażył, historię kościoła parafialnego; klasy parafii, kościoły filialne i kaplice, kasaty i rewindykacje kościołów, cudowne obrazy i figury znajdujące się w kościołach, duchowieństwo parafialne oraz ilość parafian.

a) KOŚCIÓŁ PARAFIALNY

Najwięcej danych dotyczących parafii odnosi się do kościoła parafialnego. Przy wielu kościołach, zwłaszcza starszych, podany jest czas fundacji i kto fundował, a czasem i kto uposażył lub powiększył uposażenie. Czas fundacji lub budowy pierwszego kościoła w danym miejscu jest najczęściej równoznaczny z założeniem parafii, ale nie zawsze. Były przecież kościoły klasztorne, jak np. Różanystok lub filialne jak Narewka czy Uhowo, które dopiero w wiele lat po zbudowaniu stały się kościołami parafialnymi. Stąd na pod-

stawie tych danych nie można z całą pewnością wnioskować o czasie powstania parafii. Jeśli chodzi o fundatorów, to podani są głównie przy kościołach starszych (z XIV—XVII w.) i to nie przy wszystkich. Jako fundatorzy największej liczby kościołów figurują: książę Witold (14 kościołów), król Władysław Jagiełło (9), Zygmunt Stary (9) i królowa Bona (8) — wg schem. z 1924 r. Bardzo ciekawe jest prześledzenie historii kościołów na terenie całej diecezji. Daje to możliwość zorientowania się w okresach, kiedy najwięcej kościołów pobudowano, kiedy najwięcej odbudowano, z jakiego materiału, w jakich latach były zabierane na zборы protestanckie czy cerkwie, a kiedy znowu rewindykowane. Oto jak przedstawia się liczbowo czas powstania kościołów parafialnych, filialnych i innych na podstawie schematyzmu z r. 1924:

do 1500 r. — 85 kościołów	w XIX w. — 28 kościołów
w XVI w. — 107 „	w XX w. — 41 „
w XVII w. — 92 „	nieokreśl. — 43 „
w XVIII w. — 56 kościołów	razem — 462 kościoły.

Najwięcej kościołów powstało w XVI w., najmniej zaś w XIX w. Jednak daty powstania kościołów, podawane przez schematyzmy, domagają się sprawdzenia, gdyż do wielu można mieć zastrzeżenia¹³.

Jezeli chodzi o ruch budowniczy kościołów, szczególnie wyróżnia się okres lat 1899—1916, w których aż 84 kościoły odbudowano lub zbudowano nowe, przeważnie w miejscowościach, gdzie były kościoły zabrane na cerkwie lub kościoły stare, drewniane. Owe daty budowy kościołów trzeba jednak brać w pewnym przybliżeniu, gdyż trudno przypuszczać, aby kościół zbudowano w ciągu jednego roku, jak to można by wnioskować na podstawie przekazu, że kościół zbudowano np. w 1905 r. W pewnych wypadkach może to oznaczać rok rozpoczęcia budowy, a w innych datę zakończenia. Tylko przy niektórych kościołach schematyzmy podają budowę trwającą więcej lat, np. Łyntupy 1900—1911, Czarna Wieś 1913—1921, Sielec — budowa skończona w 1913 r. Ponadto w omawianym okresie notujemy wypadki powiększenia i odnowienia kościołów, np. w Sokółce i Konstantynowie.

Interesującym zagadnieniem są również tytuły kościołów. Nadane były one w czasach budowy kościoła i są odbiciem popularności kultu poszczególnych świętych w okresie powstawania świątyń. Wg schematyzmu z 1924 r. na ogólną liczbę 462 kościołów najwięcej jest pod wezwaniem Matki Boskiej (141) i Trójcy Świętej (59). Pod wezwaniem Trójcy Świętej najwięcej kościołów wzniesiono w XVI (22) i XVII w. (17). Z tytułów odnoszących się do Chrystusa najwięcej jest świątyń pod wezwaniem Serca Jezusowego (18), zbudowanych w dużej części na początku XX w. Z wezwań maryjnych najczęstsze jest Wniebowzięcie NMP (34 kościoły). Pod tym tytułem najwięcej zbudowano kościołów w XIV—XVI w. (24). Do częstych tytułów maryjnych należy też Niepokalane Poczęcie, Narodzenie i Nawiedzenie NMP. Ze świętych, poza Matką Boską, największą popularnością cieszył się kult św. Piotra i Pawła (24 kościoły), Michała Archanioła (22), Jana Chrzciciela (20), Stanisława Biskupa (13), Jerzego (11) i Anny (10). Te dane mogą być szczególnie cenne dla historyka kultu świętych na terenie diecezji, jego zasięgu i popularności w danym okresie oraz zależności nadawania takiego czy innego

¹³ Np. jako datę powstania kościoła w Trzciannym schematyzmy podają r. 1504, a tymczasem mamy dokumenty świadczące o wcześniejszym jego istnieniu (KDKW, I, nr 439, s. 511—512).

tytułu od różnych czynników. Oczywiście danych tych nie można brać jako pewniki, gdyż wymagają one, przynajmniej częściowo, sprawdzenia w innych źródłach¹⁴.

b) KOŚCIOŁY FILIALNE I KAPLICE

Przy parafiach były także wyliczone kościoły filialne i kaplice, istniejące na ich terenach. Schematyzmy z lat 1851—1866 podają bardzo dużo filii i kaplic. Wg katalogu z 1862 r. było w diecezji 76 filii, w tym 47 z własnym duszpasterzem, a 19 z podaną także ilością wiernych, z czego można wnioskować, że filie te posiadały uprawnienia parafii. Również niektóre kaplice posiadały swoich duchownych, np. Borodzienicze w parafii Ikażń dekanatu dziśnieńskiego. Wg tego samego schematyzmu w diecezji było 290 kaplic (nie licząc cmentarnych), w tym 21 z własnym duszpasterzem. Niektóre parafie posiadały po kilka filii i kaplic, np. Dzisna, która miała 4 filie: Ponzow, Prosiółkowicze, Czerepy, Persław oraz 5 kaplic: Zauty, Kotowicze, Uźmiony, Rużmonty, Doroszkowicze. Po r. 1868 figuruje coraz mniej kościołów filialnych i kaplic, gdyż wiele z nich zostało skasowanych lub zamienionych na cerkwie. Z czasem niektóre kościoły filialne wymienia się jako kaplice, a kaplice jako filie lub parafie. W schematyzmie z 1890 r. widzimy tylko 40 filii i 158 kaplic, a po 1905 r. obserwujemy zwiększanie się ilości filii oraz zamienianie filii na parafie. Po 1920 r. wiele dawnych kościołów filialnych i kaplic figuruje jako świątynie parafialne.

c) KLASY PARAFII

Przy kościołach parafialnych schematyzmy od 1851 r. podawały klasy poszczególnych parafii. Wg ukazau carskiego z 1843 r. parafie podzielono na 5 klas, zależnie od uposażenia. Proboszcz parafii I klasy otrzymywał rocznie 600 rubli, II klasy — 500, III klasy — 400, IV klasy — 275, V klasy — 235. Podział ten utrzymał się do r. 1915¹⁵, ale w schematyzmach był uwzględniany, choć nie przy wszystkich parafiach, także w okresie Polski Niepodległej. Wg katalogu z 1865 r. w diecezji wileńskiej, na 301 parafii, było 5 klasy pierwszej, 10 drugiej, 60 trzeciej, 87 czwartej i 128 piątej, a przy 11 parafiach klasy nie są podane. W ramach dekanatów schematyzmy zamieszczały parafie wg kolejności klas, od pierwszej do piątej.

d) KASATY I REWINDYKACJE KOŚCIOŁÓW

W schematyzmach z lat 1866—1868 szczególnie rzuca się w oczy brak wielu kościołów, które figurowały w wykazach z poprzednich lat. Było to, jak wiemy, spowodowane odbieraniem ich katolikom i zamienianiem przez władze carskie na cerkwie prawosławne¹⁶. Widać to jaskrawo w dekanacie kobryńskim, gdzie z 8 kościołów parafialnych w 1862 r. pozostało w 1868 tylko 2 (Kobryń i Janów) oraz w dekanacie brzeskim, w którym z 10 parafii w 1864 r. pozostały w 1868 3 i wilejskim, gdzie na 14 parafii uległo skasowaniu 7. Sporadyczne wypadki zwrotu zabranych kościołów notujemy od schematyzmu na r. 1907, np. Niemirów w dekanacie bielskim i Przelaje w dekanacie mereckim. Akcję rewindykacyjną na szerszą skalę obserwujemy od katalogu na

¹⁴ Np. schematyzmy podają, że dawny kościół w Smorgoniach był pw. Zwiastowania i Nawiedzenia NMP, a tymczasem akt fundacyjny z 1503 r. mówi o Wniebowzięciu NMP i św. Mikołaju (*KDKW*, I, nr 567, s. 688—689).

¹⁵ Urban, *Ostatni etap*, s. 201.

¹⁶ Kurczewski, *Biskupstwo*, s. 183.—Urban: *Ostatni etap*, s. 203.

r. 1919. Na podstawie schematyzmu z 1924 r. widzimy, że najwięcej kościołów odebrano w latach 1919 i 1921. Ogółem do r. 1924 oddano do kultu katolickiego 64 świątynie. W wielu miejscowościach, gdzie były zabrane kościoły, zbudowano po 1905 r. nowe, a stare pozostały nadal w rękach prawosławnych.

e) CUDOWNE OBRAZY I FIGURY

Od 1873 r. w schematyzmach zaznaczano przy kościołach, gdzie jest wstawiony cudowny obraz lub figura. Notujemy przede wszystkim przedmioty szczególnego kultu Pana Jezusa i Matki Boskiej. Jako wstawione cudami widnieją tam figury Pana Jezusa w Dubiczach, Rosi i Krzywiczach oraz obrazy Zbawiciela w Kobryniu i Poryndze. Obrazy Matki Boskiej wstawione cudami były w następujących miejscach: w Wilnie w Ostrej Bramie i kościele św. Krzyża, w Różanymstoku, Giełwanach, Kaszubinacach, Krypnie, Wielkich Ejsmontach, Łabonarach, Gudohajach, Borunach, Piwoszunach, Trokach i Budslawiu¹⁷. Ponadto istniało jedno sanktuarium św. Rocha w Sumiliszkach, gdzie był obraz tego świętego. Dane te pozwalają zorientować się w rozmieszczeniu miejsc szczególnego kultu na terenie diecezji.

f) DUCHOWIENSTWO PARAFIALNE

Do tego zagadnienia mamy dość dużo materiału, gdyż przynajmniej od 1818 r. w schematyzmach były zamieszczane alfabetyczne wykazy księży diecezjalnych, a od 1833 do 1842 także oddzielne spisy zakonników pracujących w duszpasterstwie jako wikariusze i kapelani. Od 1851 r. w wykazach kościołów mamy podanych również księży pracujących na poszczególnych placówkach. Alfabetyczne spisy księży od 1820 r. uwzględniały też wiek duchownych i liczbę lat kapłaństwa, a od 1873 r. także ilość lat pracy na danym stanowisku.

Na podstawie tych danych możemy prześledzić duszpasterzy rządzących parafiami, wikariuszy, kapelanów, mansjonarzy, altarzystów, emerytów i demerytów. Oto przykładowy skład duchowieństwa wg schematyzmu z 1861 r.: prepozyt — 40, wiceprepozyt — 3, kurati — 135, administratorzy — 115, administrator czasowy — 1, kapelani — 86, wikariusze — 160, mansjonarze — 8, altarzysta — 1, emeryci — 15, kapelan wojskowy — 1, przebywający w klasztorze — 11, wikariusze i kapelani jednocześnie — 3 oraz 21 księży będących profesorami w akademii lub w seminarium, w kapitule, konsystorzu względnie bez dokładniejszego określenia. Rządców parafii katalogi określają terminami: prepozyt, wiceprepozyt, kuratus, administrator i administrator czasowy. Liczną grupę duchownych stanowią wikariusze. Zwykle jednak widzimy bardzo dużo wikariatów nie obsadzonych, np. w r. 1861 było 50 wikariatów wakujących. W późniejszych latach, zwłaszcza popowstaniowych, wolnych wikariatów było jeszcze więcej. Świadczy to o braku duchowieństwa w diecezji. Księża uczących w szkołach, kapelanów domów zakonnych, kaplic dworskich schematyzmy określają słowem kapelan. Po 1920 r. prefekci szkół są nazywani katechetami, a bardzo często byli jednocześnie wikariuszami. Mansjonarzy i altarzystów w katalogach notuje się nie dużo, więcej koło połowy XIX, a zupełnie mało w XX w. Emeryci są wymieniani oddzielnie dopiero od r. 1888. Przedtem figurowali tylko w wykazie alfabetycznym jako inwalidzi,

¹⁷ O sanktuariach maryjnych na Litwie por. J. Vaišnora: *Marijos garbinimas Lietuvoje*. 1958.

a odrębnie wymieniani byli tylko emerytowani dziekani. Kapelanów wojskowych w elenchach widzimy bardzo mało. Dopiero od 1920 r. są wymieniani oddzielnie i np. w r. 1924 było ich 9. W pierwszej połowie XIX w. spotykamy sporo księży określanych jako komendarz officii.

O wykształceniu duchownych można wnioskować na podstawie posiadanych przez nich stopni naukowych. U kleru pracującego na parafiach widać ich bardzo mało. Zresztą zastanawiając się nad wykształceniem kleru, trzeba uwzględnić jego studia seminaryjne i na innych uczelniach, a o tym będzie mowa na osobnym miejscu. Narodowość duchownych trudna jest do uchwycenia na podstawie samych nazwisk. Charakterystyczna jest jednak pojawiająca się od początku XX w. coraz większa ilość duchownych o nazwiskach litewskich, kończących się na -is, -as, -aus. Nie można natomiast nic powiedzieć ze schematyzmów o księżach narodowości białoruskiej, a przeciez wiemy, że w XX w. byli wśród księży diecezji wileńskiej Białorusini¹⁸. Duchownych z obcych diecezji, ani też kleru diecezji wileńskiej, pracującego poza nią, schematyzmy nie wyszczególniały. Jedynie na wyższych stanowiskach znajdujemy księży będących jednocześnie prałataami lub kanonikami w swoich diecezjach i piastujących stanowiska w diecezji wileńskiej.

Ciekawym materiałem są wykazy księży zmarłych, zamieszczane od połowy XVIII w. Na ich podstawie można prześledzić nie tylko ilu księży w poszczególnych latach zmarło, lecz także wiek zmarłych oraz obowiązki wobec nich księży żyjących. Księża demerytów mamy wyszczególnionych od r. 1871 w ramach wykazów osób przebywających w klasztorach. Przedtem jedynie w wykazach alfabetycznych księży były nieliczne informacje, że dany ksiądz przebywa w klasztorze, co nasuwa przypuszczenie, że został tam skierowany na pokutę. W schematyzmie z 1871 r. pod znamienym nagłówkiem „za poroki” (za złe obyczaje) w pozostałych do tego roku 3 klasztorach figuruje 53 księży i 2 nowicjuszy tam umieszczonych (u karmelitów w Wilnie — 25 księży i 2 nowicjuszy, u franciszkanów w Grodnie — 8 księży i u dominikanów w Nieświeżu — 20 księży). Skazani tam zostali głównie za swoją postawę patriotyczną i kościelną¹⁹. W późniejszych elenchusach ci księża figurują jako umieszczeni w klasztorze lub uwięzieni i byli tam skazywani głównie za niepodporządkowanie się nakazom administracyjnym władz zaborczych²⁰.

g) LICZBA PARAFIAN

Liczbę wiernych poszczególnych parafii podają schematyzmy dopiero od r. 1860. Wiadomości w tym względzie są bardzo skąpe, gdyż poza tym nie zawierają żadnych innych danych, jak ilość innowierców czy ilość wiernych w kolejnych miejscowościach. Na podstawie tych danych możemy zorientować się, jak wzrastała względnie malała liczba wiernych w poszczególnych parafiach na przestrzeni lat 1860—1925. Śledząc zmiany w liczbie wiernych danej parafii, najlepiej brać ją w kontekście całego dekanatu. Wtedy łatwiej jest uchwycić czynniki zewnętrzne wpływające na kształtowanie się podanej ilości wiernych. Czynnikiem takimi były kasaty parafii przez władze carskie, łączenie ich z sąsiednimi oraz tworzenie nowych. Przykładowo weźmy pod uwagę parafie dekanatu wilejskiego — zgodnie z załączoną tabelą.

¹⁸ Kubicki: *Dwa odczyty*, s. 320.

¹⁹ Kubicki: *Bojownicy*. Cz. 2. T. 1, s. 561—569.

²⁰ Por. notatki o księżach ukaranych w „Dwutyg. diec. wil.”. R. 1910, s. 64, 116, 217, 316; R. 1911, s. 69, 180.

Dekanat							
Rok	Radoszko- wice	Doł- hinów	Koście- niewicze	Krasne sioło	Olko- wicze	Chołchła	Chożów
1860	3282	2978	3200	2000	3121	815	834
1865	3557	3294	3056	2094	4020	1482	790
1866	3520	3315	3056	2212	4050	—	1898
1867	3620	3315	4068	—	4050	—	1189
1868	3620	4068	4068	—	6108	—	1189
1869	2287	4168	5530	—	6127	—	—
1870	4233	5482	5540	—	3761	—	—
1871	2453	5482	5540	—	3761	—	—
1872	2453	5482	5540	—	3761	—	—
1873	2453	4082	5540	—	3982	—	—
1874	2460	4082	5540	—	3982	—	—
1875	2460	4000	4634	—	3982	—	—
1876	2501	4578	4658	—	3990	—	—
1877	2627	4581	4663	—	3995	—	—
1878	2621	4572	4650	—	3982	—	—
1880	2615	4623	4258	—	3990	—	—
1890	2912	6111	5083	—	6058	—	—
1900	3375	6234	5155	—	6100	—	—
1905	3261	7135	5700	—	6184	—	—
1906	3893	7336	5300	—	6180	—	—
1907	4106	7354	5500	—	6600	—	—
1908	3148	7411	4440	856	6600	—	—
1909	3096	7376	4637	915	5400	—	—
1910	2986	7493	4720	1106	4195	—	—
1915	3000	7365	4700	1200	4000	—	—
1920	3000	7365	4700	1200	4000	—	—
1922	2000	1855	4200	1200	4150	800	1300
1924	2000	5855	4400	1200	2150	800	1300
1925	2000	5855	4400	2200	2150	800	1300

Jak widzimy z 14 parafii w dekanacie wilejskim w 1865 r. pozostało tylko 7 w r. 1869. Potem zaś od 1908 r. liczba parafii znowu się zwiększa. Zmiany więc w liczbie wiernych poszczególnych parafii musiały mieć związek z tymi kasatami i przywracaniem do życia zniesionych parafii; i tym można wytłumaczyć te raptowne skoki w górę lub w dół liczby wiernych w niektórych parafiach; np. w Olkowiczach w 1868 r. figuruje o 2000 więcej niż w roku poprzednim, a w 1909 o 1200 osób mniej niż w minionym. Należy też wziąć pod uwagę przeciąganie na prawosławie, które było bardzo silne po powstaniu styczniowym, zwłaszcza na terenach zamieszkałych przez Białorusinów²¹, a także nawrócenia z prawosławia, bardzo liczne po manifestie tolerancyjnym z 1905 r.²² Jednak te sprawy w schematyzmach są nieuchwytnie. Przez wiele

²¹ Boudou. *Stolica*, II, s. 435.

²² W guberni wileńskiej, wg danych urzędowych, od manifestu tolerancyjnego z dnia 30 IV 1905 r. do 14 I 1909 przeszło z prawosławia na katolicyzm 25 345 osób, w tym w powiecie wilejskim — 7 186 („Dwutyg. diec. wil.”. R. 1910, s. 40).

wilejski

Ilia	Krzy- wicze	Ku- rzeniec	Lebie- dziew	Moło- deczno	Spas	Budstaw	Wilejka
2000	1886	1683	974	873	807	3044	—
2336	2064	1627	1127	684	820	3602	—
2358	2168	1612	1200	—	856	3261	—
2358	2168	—	1200	—	—	3261	—
—	2168	—	1200	—	—	3261	—
—	2500	—	1459	—	—	3500	—
—	2183	—	1357	—	—	3626	—
—	2183	—	1400	—	—	3626	—
—	2183	—	1400	—	—	3626	—
—	2506	—	1456	—	—	3626	—
—	2506	—	1456	—	—	3626	—
—	5230	—	1484	—	—	3626	—
—	2514	—	1712	—	—	3626	—
—	2421	—	1722	—	—	3650	—
—	2519	—	1720	—	—	3658	—
—	2541	—	1732	—	—	—	—
—	2715	—	1926	—	—	3949	—
—	3504	—	2669	—	—	4409	—
—	3661	—	2312	—	—	4688	—
—	3201	—	2363	—	—	4897	—
—	3223	—	2412	—	—	4956	—
—	3220	—	2225	—	—	4814	1060
1272	3400	—	2288	—	—	4977	1150
1498	3332	—	2362	—	—	4983	1282
1397	3319	—	2377	—	—	4823	1300
1397	3319	—	2377	—	—	4823	1300
1397	3319	—	2377	—	2070	2348	1300
1397	3117	—	1377	1500	2070	3823	1350
1397	3117	—	1377	2000	2070	3823	1350

lat widzimy w różnych parafiach figurującą tę samą liczbę wiernych; np. w Budstawiu w l. 1870—1876 notujemy 3626 wiernych, a w Ilii w 1915—1925, czyli w ciągu aż 11 lat, stale 1397 parafian. Z tego wynika, że z wielu parafii dane statystyczne nie każdego roku docierały do konsystorza lub kurii. Charakterystyczne są w tym względzie szczególnie lata po powstaniu styczniowym oraz okres pierwszej wojny światowej i kilka lat po niej. Ponadto w pokazanej liczbie parafii ilość wiernych podana jest w zaokrągleniu, gdyż przez kilka nieraz lat pod rząd figurują liczby kończące się równymi setkami czy nawet tysiącami. Spostrzeżenia dotyczące liczby wiernych w parafiach dekanatu wilejskiego odnoszą się także do innych parafii diecezji wileńskiej. Mimo zastrzeżeń, dane schematyzmów dają jednak pewien obraz kształtowania się liczby wiernych w parafiach na przestrzeni od 1860 do 1925 r. Nie można wszakże tymi danymi posługiwać się jako pewnymi i dokładnymi na każdy rok, gdyż konieczna jest konfrontacja z innymi źródłami lub przynajmniej elenchusami z różnych lat.

6. STATYSTYKA DIECEZJALNA I DEKANALNA

Zasób danych statystycznych w schematyzmach wileńskich jest bardzo skromny. W niektórych latach nie spostrzegamy żadnych danych statystycznych. W latach 1860—1865 katalogi podają ilość kościołów parafialnych, kapłanów i wiernych. W r. 1860 dane te przedstawiają się następująco: kościoły parafialne — 301, duchowieństwo — 616, wierni w całej diecezji — 861346, w guberni wileńskiej — 597879, w guberni grodzieńskiej — 263467. Natomiast żadnych danych statystycznych nie posiadają schematyzmy z lat 1866—1872. Od 1873 r. zaczęto podawać ilość wiernych w całej diecezji, łącznie z przyłączoną diecezją mińską, a od 1900 r. także liczbę wiernych w poszczególnych dekanatach. W latach 1903—1907 dane te poszerzono o ilość kościołów parafialnych, filii parafialnych, kościołów i filii bez parafii oraz kaplic. Statystyka ta w katalogu z 1904 r. przedstawia się następująco:

ilość wiernych — 1369431	kaplice gub. wileńska	— gub. grodzieńska
kościół parafialne	152	83
filie parafialne	13	5
kościół bez parafii	8	2
filie bez parafii	18	3.

Przez kilka lat (do 1911 r.) podawano jedynie ilość wiernych w dekanatach i w całej diecezji; od 1912 do 1923 r. uwzględniano tylko liczbę wiernych w dekanatach; w następnych zaś znowu podawano ogólną liczbę wiernych w diecezji. Dane te z powodu braku ciągłości nie posiadają większej wartości. Są jednak także odbiciem sytuacji Kościoła na tych terenach. Tak np. w 1860 r. było w diecezji 301 kościołów parafialnych i filii parafialnych, a w 1904 tylko 253.

Na szczególną uwagę zasługuje statystyka diecezjalna zamieszczona w schematyzmie z 1784 r. Według dekanatów podaje ona następujące dane: urodzeni (oddzielnie płci męskiej i żeńskiej), przystępujący do sakramentów i nieprzystępujący, zaślubieni, umarli, uczniowie w szkołach parafialnych (szlachta, mieszczanie, chłopci). Są to dane za r. 1783, nadesłane przez dziekanów do kurii biskupiej, o czym informuje uwaga zamieszczona pod tabelą statystyczną. Z niej też dowiadujemy się, że brak informacji z dekanatów: wilkomierskiego, brasławskiego, olwie'iego, orszańskiego, mińskiego i bobrujskiego spowodowany został nienadesłaniem przez ich dziekanów potrzebnych danych. Ks. K. Matyno wspomina o podobnych sumariuszach dziekańskich z r. 1786 i 1788, z których najbogatszy w wiadomości był z tego ostatniego, dołączony do rubryceli na r. 1790²³. Podawał on również ilość ubogich oraz liczbę unitów, dyzunitów, dysydentów, tatarów i żydów w diecezji²⁴. Szkoda, że tych ostatnich sumariuszy nie posiadamy, gdyż stanowiłyby bardzo ciekawe źródło.

C. BISKUPI I INNI RZĄDCY DIECEZJI

1. BISKUPI ORDYNARIUSZE ORAZ ADMINISTRATORZY
I WIKARIUSZE KAPITULNI

Schematyzmy wileńskie początkowo nie uwzględniały ordynariusza diecezji. Jego imię i nazwisko było umieszczone na karcie tytułowej każdej rubryceli.

²³ Znany mi egzemplarz rubryceli z 1790 r. takiego sumariusza nie posiada.

²⁴ Matyno: *Kartka*, s. 32—33.

Na odwrocie zaś karty tytułowej lub na następnej stronie, uwidaczniającej ewolucje roczne i święta ruchome, podany był kolejny rok od sakry biskupiej²⁵, czasem od konsekracji i ingresu²⁶, a nieraz więcej danych. Od r. 1837 rządzą diecezji uwzględniają także schematyzmy. Zwykle nazwisko i imię rządcy diecezji wraz z wszelkimi tytułami i godnościami, stopniami naukowymi i orderami było umieszczane na początku informacji dotyczących diecezji wileńskiej, a po Rzymsko-Katolickim Kolegium Duchownym. Od r. 1894 wiadomości odnoszące się do biskupa ordynariusza poszerzają się o rok urodzenia, święceń, dokładną datę prekonizacji i konsekracji. Odtąd zwykle zajmowały całą stronę. Natomiast informacje dotyczące administratorów i wikariuszy kapitulnych pozostają prawie bez zmian i nie podają ani roku urodzenia, ani święceń, ani daty objęcia funkcji rządcy diecezji.

Na podstawie danych odnoszących się do biskupów ordynariuszy, administratorów i wikariuszy kapitulnych możemy ustalić listę rządców diecezji z tego okresu, z którego posiadamy schematyzmy. Rzucą się tu szczególnie w oczy mała liczba biskupów ordynariuszy oraz krótkie okresy ich rządów, a długie okresy wakansów. Od 1837 r. do 1925 było 8 biskupów ordynariuszy, którzy razem zarządzili diecezją tylko około 37 lat, a resztę — około 51 lat wikariusze kapitulni i administratorzy.

2. BISKUPI SUFRAGANI

Biskupi sufragani są wymieniani od samego początku schematyzmów wileńskich w ramach wykazu członków kapituły lub też oddzielnie. Wiadomości ich dotyczące są bardzo skromne, gdyż mamy podane tylko nazwisko i imię, biskupstwo tytularne oraz sprawowane funkcje, np. „suffraganeus Albae Russiae — P Towiański, episcopus Carpasiensis, officialis foraneus Albae Russiae”²⁷. Jedynie ostatni sufragani wileński K. Michalkiewicz posiada w schematyzmach również daty urodzenia, święceń i biskupstwa.

Dane dotyczące biskupów sufraganów pozwalają nam prześledzić poszczególnych sufraganów oraz sufraganie, jakie w danym okresie dziejów diecezji istniały, częściowo ich pojawienie się i zanik, biskupstwa tytularne sufraganów, stopnie naukowe, ordery, jakie posiadali, oraz godności, które piastowali w kościele czy państwie; np. sufragan trocki J. Kossakowski był biskupem tytularnym cyneńskim, oficjałem generalnym trockim oraz pisarzem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Najwięcej sufraganii było w diecezji wileńskiej po r. 1798, bo aż cztery: wileńska, trocka, brzeska i kurlandzka. Wszystkie od r. 1844 wakowały²⁸ i dopiero w XX w., po odzyskaniu niepodległości, widzimy znowu sufragana wileńskiego K. Michalkiewicza.

a) SUFRAGANI WILEŃSCY

Najstarszą sufraganią w diecezji była wileńska, o której mamy wzmianki z początków XVI w.²⁹. Schematyzmy podają następujących biskupów sufraganów wileńskich: T. Zienkowicza (schem. 1773—1781), P. Toczyłowskiego (1784—1794), D. Pilchowskiego (1794—1803), N. Puzynę (1805—1818), A. Kła-

²⁵ *Direct. Vil. 1794.*

²⁶ *Direct. Vil. 1806.*

²⁷ *Schem. Vil. 1773.*

²⁸ Boudou. *Stolica*, I, s. 329.

²⁹ Przyalgowski. *Zycoty*, I, s. 112.— Kurczewski. *Biskupstwo*, s. 76.

giewicza (1833—1839) i K. Michalkiewicza (schem. 1924—1925). Wszyscy ci sufragani byli członkami kapituły katedralnej. Bp T. Zienkowicz pełnił funkcję sekretarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, a bp P. Toczyłowski był oficjałem generalnym. Ciekawą jest rzeczą, że w schematyzmie z 1794 r. mamy wymienionych dwóch sufraganów wileńskich, D Pilchowskiego (nominata) i P. Toczyłowskiego i obydwaj należą do administracji diecezjalnej. Po nominacji sufragana A. Kłagiewicza na ordynariusza, od 1840 r. notujemy w schematyzmach aż do 1923 r. sufraganię wileńską wakującą.

b) SUFRAGANI BIAŁORUSCY

W schematyzmach znajdujemy tylko jednego sufragana i jednocześnie oficjała Białej Rusi, F. Towiańskiego, biskupa karpasińskiego (elenchusy z 1773—1779). W katalogu z 1779 r. figuruje S.B. Sierstrzeńciewicz, który według J. Kurczewskiego był ostatnim sufraganiem białoruskim³⁰. Tu jednak występuje on nie jako sufragan, lecz biskup Białej Rusi. Sufragania białoruska została założona w czasach króla Władysława IV i biskupa Abrahama Wojny³¹. Trwała do rozbiórów Polski. Po pierwszym rozbiorze weszła do utworzonej przez Katarzynę II w 1774 r. diecezji białoruskiej³².

c) SUFRAGANI TROCCY

Kiedy sufragania białoruska znalazła się za granicami kraju, utworzono nową sufraganię — trocką. Pierwszym jej sufraganiem, a jednocześnie oficjałem trockim, został w 1775 r. J. Kossakowski, biskup tytularny cyneński³³. W schematyzmach notujemy wszystkich sufraganów tej sufraganii, a mianowicie: J. Kossakowskiego (elenchusy z lat 1779—1781), F. Gzowskiego (1784), J. Połubińskiego (1800—1801), J. Houwalta (1805—1806), T. Kundzicza (1818—1828) i J. Cywińskiego (1839—1846). Podobnie jak sufragani wileńscy i oni należeli do kapituły wileńskiej. Ostatni sufragan trocki J. Cywiński był w latach 1841—1846 administratorem diecezji wileńskiej. Od jego czasów sufragania trocka nie była obsadzona. Katalogi ciągle podają wakanse.

d) SUFRAGANI KURLANDZCY

Po nowym rozgraniczeniu diecezji w 1798 r., za biskupa J.N. Kossakowskiego, zostały ustanowione dwie nowe sufraganie w diecezji wileńskiej: brzeska i kurlandzka³⁴. W schematyzmach spotykamy dwóch sufraganów kurlandzkich: A. Kossakowskiego (elenchusy z lat 1800—1828) i K. Dmochowskiego (1839—1846). K. Dmochowski w 1848 r. został metropolitą mohylewskim, a sufragania kurlandzka, w związku z nowym rozgraniczeniem diecezji w Rosji, została włączona do diecezji żmudzkiej.

e) SUFRAGANI BRZESCY

Sufragania brzeska, jak było wspomniane, została utworzona razem z kurlandzką w 1798 r. Schematyzmy podają tylko jednego sufragana brzeskiego, A. Kłokockiego, biskupa tytularnego sydyneńskiego, który, jak pisze Przyalgowski, mieszkał w Wysokiem Litewskiem i miał prebendę milejczycką³⁵.

³⁰ Kurczewski. *Biskupstwo*, s. 85.

³¹ Kurczewski: *Biskupstwo*, s. 83.

³² Kumor: *Granice*. T. 20, s. 235.— Kurczewski. *Biskupstwo*, s. 85.

³³ Kurczewska. *Biskupstwo*, s. 86.

³⁴ Kurczewski. *Biskupstwo*, s. 90.

³⁵ Przyalgowski: *Zywoty*, III, s. 220.

Figuruje on w elenchusach z lat 1800—1822. Po jego śmierci przez cały czas sufragania była nie obsadzona.

3. KATALOG BISKUPÓW WILEŃSKICH

Na uwagę zasługuje zamieszczany w schematyzmach od r. 1873 wykaz biskupów wileńskich. Na przestrzeni okresu do 1925 r. widzimy jego stopniowe udoskonalanie i rozwój. Podawał on w kolejności chronologicznej rządów diecezji wileńskiej. Aż do 1913 r. wykazy te są niekonsekwentne i niekompletne. Za XIX w. podają również wikariuszy kapitulnych i administratorów, chociaż nie wszystkich, a z poprzednich wieków wcale ich nie uwzględniają. Daty rządów też nie zawsze są ściśle. Czasem są opuszczenia niektórych biskupów, np. A.S. Krasieńskiego uwzględniono dopiero w schematyzmie z 1886 r., a K. Hryniewieckiego w r. 1891. Dopiero od 1914 r. katalogi te zawierają wszystkich biskupów ordynariuszy, administratorów i wikariuszy kapitulnych i wydają się być opracowane na podstawie źródeł, najprawdopodobniej przez ks. J. Kurczewskiego³⁶. Szczególnie ciekawe są wykazy z lat 1903—1904 pt. „Series et gesta episcoporum Vilnensium”. Dotychczasowe katalogi ograniczały się do podania nazwiska i imienia oraz lat rządów, te zaś podają krótki zyciorys i zwięźłą historię pontyfikatu. Z tej racji mają swoją wartość jako opracowania historyczne. Uderza tu umieszczenie przy większości biskupów ich narodowości (Polak, Litwin), nie zawsze jednak zgodnie z rzeczywistością³⁷. Obszerne te katalogi były zamieszczone po łacinie, a na końcu po rosyjsku (krótsze). W następnych latach znowu wykazy te były bardzo zwięzłe. W latach 1922—1925 informacje w tych katalogach zostają skrócone do nazwiska i imienia, stopnia naukowego oraz lat rządów i w jakim charakterze. Wykazy te, mimo pewnych niedociągnięć w początkowym okresie, mają swoją wartość, szczególnie od r. 1914.

Cdn.

³⁶ W swej pracy *O kościele parafialnym w Boćkach* ks. J. Kurczewski wspomina (s. 36) o zbieraniu materiałów do rubryceli, co potwierdza przypuszczenie, że on opracował w tym czasie stronę historyczną schematyzmu.

³⁷ Fijałek: *Litwa*, s. 232.